

Ἡ Ἁγία Γραφή στήν Ἐκπαίδευση*

ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ**

1. Ἡ γλῶσσα καί ἡ ἔρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς: ἐκκλησιολογικές προϋποθέσεις τῆς μετάφρασης

Ἡ Ἁγία Γραφή εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν ἱστορία μέσα ἀπό συγκεκριμένα γεγονότα, πρόσωπα καί καταστάσεις. Ἡ ἀποκάλυψη αὐτή γίνεται λόγος Θεοῦ προσιτός στόν ἄνθρωπο, γίνεται προσωπικός διάλογος Θεοῦ καί ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος καταγράφεται σέ κείμενα ἀπό αὐτόπτες ἢ αὐτήκοους μάρτυρες μέ τρόπο ποικίλο καί ἀνάλογο μέ τήν ἱστορική ἐποχή καί τὸ πολιτισμικὸ περιβάλλον. Οἱ μάρτυρες αὐτοὶ ἔχουν τὴν ἀπόλυτη ἐπίγνωση καί τὴν ἀδιάσειστη βεβαιότητα ὅτι καταγράφουν τὴ φανέρωση τοῦ Θεοῦ στοὺς ἀνθρώπους, ἔχοντας στόχο νὰ τὴν κάνουν προσιτὴ ἀλλὰ καί οἰκεία. Μέσω αὐτῶν τῶν καταγραφῶν, ἡ σχέση μέ τὸν Θεὸ γίνεται ἐμπράγματι καί ἱστορική, κάλεσμα καί πρόκληση γιὰ τὸν ἀναγνώστη ἢ τὸν ἀκροατὴ. Ἡ Βίβλος, λοιπόν, εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στόν ἄνθρωπο καί συνάμα ἡ πρόσληψη τοῦ διαλόγου τῶν ἀνθρώπινων πολιτισμῶν καί ἡ μετάπλάσή τους σὲ θεανθρώπινο διάλογο καί πολιτισμὸ, σὲ κοινωνία καί σχέση, Θεοῦ, κόσμου καί ἀνθρώπου. Τὰ βιβλικὰ κείμενα ὄχι μόνο στοὶ πρωτότυποὺς ἀλλὰ καί σὲ κάθε γλῶσσα στήν ὁποία μεταφράζονται, σαρκῶνουν ἐκ νέου αὐτὸν τὸν διάλογο τῶν πολιτισμῶν, τὸν διάλογο Θεοῦ καί ἀνθρώπου. Τὰ βιβλικὰ κείμενα δὲν εἶναι μονογραμμικὰ ἀλλὰ πολυσήμαντα καί πληθυντικὰ ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνευτικὴ τους πρόσληψη «ἀπὸ τὴν ποικιλία τῶν κοινοτήτων ποὺ ἀλληλοερμηνεύονται ἐρμηνεύοντας τὸ κείμενο»¹. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή δὲν ἐγκαθιδρύει ἕνα εἶδος «βιβλικῆς

* Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀποτελεῖ ἐκτενέστερη μορφή εἰσήγησης στοὺς Διεθνῆς Συνέδριο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρίας στήν Ἀθήνα στίς 12-13 Δεκεμβρίου 2014, μὲ θέμα «Ἡ μετάφραση τῆς Βίβλου στήν Ἐκκλησία καί στήν Ἐκπαίδευση».

** Ὁ Σταῦρος Γιαγκάζογλου εἶναι σύμβουλος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καί Θρησκευμάτων, διδάσκων στοὺς Ἑλληνικὸ Ἄνοικτο Πανεπιστήμιο καί διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία*.

1. Βλ. RICŒUR P. & LACOCQUE A., *Ἄς σκεφτοῦμε τὴ Βίβλο*, Πρόλογος, μτφρ. Ἀλεξάνδρα Παπαθανασίου, Φώτης Σιατίτσας, Ἀθήνα 2005, σσ.18-24.

θηρσκείας» με επίκεντρο τὸ θεόπνευστο γράμμα τῶν κειμένων της, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἱστορικό πλαίσιο τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας καὶ δράσης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἱστορική, προσωπική καὶ ἔμπρακτη σχέση Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Δίχως ἀναφορὰ καὶ σχέση πρὸς τὸν ἄνθρωπο, τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμό του, δίχως τὴ συνάντησι καὶ τὴ συνεισφορὰ συγκεκριμένων λαῶν καὶ παραδόσεων, ἡ Ἁγία Γραφή θὰ παρέμενε τὸ λιγότερο μία κλειστὴ καὶ τετελεσμένη μυθολογικὴ καὶ κοσμολογικὴ ἀφήγησι χωρὶς ἱστορικὴ ἐπενέργεια καὶ διαρκῆ νοηματοδότησι τῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

Ἐξάλλου, ἡ Ἁγία Γραφή δὲν εἶναι ἓνα ἱερὸ ἢ λογοτεχνικὸ βιβλίον ἀναμνήσεων τῶν χρόνων τοῦ Ἰησοῦ ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ τεκμηρίωσι μιᾶς σειρᾶς γεγονότων πού ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τῆς σωτηρίας, ὅπως πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἐνανθρωπήσαντα Υἱὸ καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ ὅπως τὴν ἔζησε καὶ τὴν ἐξέφρασε μία συγκεκριμένη κοινότητα, ἡ κοινότητα τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι ἀπλῶς διδασκαλία ἀλλὰ ἀφήγησι μιᾶς σειρᾶς ἱστορικῶν γεγονότων μεθ' ἑαυτὸν θεολογικὸ νόημα καὶ σκοπὸ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. «Ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο... καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν». Ἡ ἱστορία τῆς σωτηρίας καθίσταται ἔκτοτε δυνατὴ γιὰ ὁλόκληρον τὸν κόσμον μέσα στὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ πού εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Ἡ δὲ Ἐκκλησία εἶναι μία κοινότητα πίστεως, λατρείας καὶ ζωῆς, τῆς ὁποίας ἡ χριστοκεντρικὴ ἐμπειρία *παραδίδεται* ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. «Ὁ ἐωράκαμεν καὶ ἀκηκόαμεν, ἀπαγγέλλομεν ὑμῖν, ἵνα καὶ ὑμεῖς κοινωνίαν ἔχητε μεθ' ἡμῶν» (Α΄ Ἰω. 1,3). Ἡ ἴδια ἡ Ἁγία Γραφή γεννήθηκε καὶ συντάχθηκε μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία καὶ Παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι τὸ ἀντίστροφο. Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ὡς Διαθήκη δὲν ἀπευθύνεται σὲ μεμονωμένα ἄτομα ἀλλὰ δόθηκε σὲ ἓνα λαόν, δηλαδὴ σὲ μία κοινότητα ἀνθρώπων. Ἡ Ἁγία Γραφή εἶναι ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ σύμφωνα μετὰ τὴ μαρτυρία τῆς Ἐκκλησίας γιὰ ὅ,τι συνέβη ἐν Χριστῷ σὲ συγκεκριμένον τόπον καὶ χρόνον.

Ὁ κανόνας τῆς Ἁγίας Γραφῆς προσδιορίζεται καὶ ἐγκρίνεται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία καὶ ἀποτελεῖ τὸ ζωντανὸν πλαίσιο τῆς. Δίχως τὴν Παράδοσι καὶ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Γραφή θὰ παρέμενε μονοσήμαντα προσανατολισμένη στὸ παρελθόν. Ἀντίθετα, ἡ Ἁγία Γραφή ἀπὸ τὴν *Γένεσι* μέχρι τὴν *Ἀποκάλυψιν* ἀφηγεῖται τὸ σῶμα μιᾶς ἐνιαίας ἱστορίας, στὴν ὁποία ὑπάρχει ἀρχή, ἀδιάκοπη πορεία καὶ ἐξέλιξι. Συνάμα τὰ πάντα τείνουν πρὸς ἓνα τέλος, τὸ ὁποῖο εἶναι πάντοτε ἀνοικτὸ καὶ στὸ ὁποῖο καλεῖται ὁ κόσμος καὶ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐνσωματωθεῖ μετὰ τὴ δυναμικὴ τῆς βιβλικῆς ἀποκαλυπτικῆς, μετὰ τὴ δυναμικὴ τῶν ἐσχάτων. Ὁ Θεὸς Λόγος «πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως» (Ἐβρ. 1,1) μίλησε στὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ μολοντί ἐνανθρώπησε «ἐφάπαξ» (Ἐβρ. 7,27.9,12), ἔκτοτε

διαρκώς αποκαλύπτεται στην ιστορία. Αυτό σημαίνει ότι η Γραφή για την Έκκλησία είναι ένα ανοικτό και όχι ένα κλειστό βιβλίο, με την έννοια ότι δεν περιγράφει αιώνιες ή μεταφυσικές αλήθειες αλλά καταγράφει και αφηγείται την «ιστορία» των σχέσεων Θεού και ανθρώπου, μέχρις ότου τὸ γεγονός τῆς ἐνανθρώπησης – «ἄχρις οὗ μορφωθῆ Χριστός» – νὰ εἰσχωρήσει παντοῦ στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία, μέχρι ὁ Χριστὸς νὰ γίνῃ «τὰ πάντα ἐν πᾶσι» (Α΄ Κορ. 15,28). Καὶ αὐτὴ ἡ ἱστορία, ἡ ὁποία συνεχίζεται ἀκόμη στὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἰχνηλατεῖ ἀπλῶς τὸν συναρπαστικὸ διάλογο Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἀποκαλύπτει συνάμα καὶ τὴν ἔσχατη ἀλήθεια γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου².

Ὡστόσο, τὸ ζήτημα τῆς ἐρμηνείας καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι καιρίας σημασίας στὴ ζωὴ καὶ πορεία τῆς Ἐκκλησίας. Δίχως ἐρμηνεία καὶ μετάφραση τὰ βιβλικά κείμενα ἀπολιθώνονται καὶ γίνονται ἀρχαιολογικὰ θρησκευτικὰ σύμβολα, τὰ ὁποῖα δὲν συμβάλλουν στὴ βιωματικὴ προσπέλαση καὶ στὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἀλήθεια γιὰ τὸν Θεό, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο σὲ συγκεκριμένο τόπο καὶ χρόνο. Ἡ Ἐκκλησία βιώνει διαρκῶς τὴν ἐρμηνευτικὴ ἐπέκταση τῆς Ἁγίας Γραφῆς κατ' ἐξοχίαν στὴ λειτουργικὴ τῆς ζωῆ³. Ἡ Θεία Εὐχαριστία καὶ ἡ γενικότερη λατρεία τῆς Ἐκκλησίας

2. Βλ. ENDOKIMOV P., «Τὸ Μυστήριον τοῦ Λόγου», στὸ συλ. τόμο *Ὁ Ζωντανὸς Λόγος, Πνευματικὸν Συμπόσιον περὶ Ἁγίας Γραφῆς*, Ἀθήναι 1970, σσ. 7-18. ΦΛΩΡΟΦΕΚΥ Γ., *Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοσις*, μτφρ. Δ. Τσάμη, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 9-38. STANILOAE Δ., «Ἡ Ἁγία Γραφή ἐν σχέσει πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Παράδοσιν», στὸ συλ. τόμο *Ὁ Ζωντανὸς Λόγος, Πνευματικὸν Συμπόσιον περὶ Ἁγίας Γραφῆς*, ὅπ.π., σσ. 77-109. ΜΗΤΡ. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΣΑΒΒΑΤΟΥ, «Ἡ Ἁγία Γραφή στὴ Θεία Λατρεία. Ἡ ἐκκλησιολογικὴ θεώρηση τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων», *Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν* 29B/2011, σσ. 54-62. ΓΙΑΚΚΑΖΟΓΛΟΥ Σ., «Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ θεολογία τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοσις», *Θεολογία* 2/2010, σσ. 7-29.

3. Ὁ Χριστὸς ἐρμηνεύει τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐρμηνεύει μὲ κέντρο τὸν Χριστὸ ὀλόκληρη τὴν Ἁγία Γραφή στὴν πίστη, στὴ λατρεία καὶ στὴ ζωὴ τῆς. Βλ. *Λουκ.* 24, 27, «καὶ ἀρξάμενος ἀπὸ Μωϋσέως καὶ ἀπὸ πάντων τῶν προφητῶν διερμήνευσεν αὐτοῖς ἐν πάσαις ταῖς γραφαῖς τὰ περὶ ἑαυτοῦ». Πρβλ. *Ἐβρ.* 7,2. ΣΕΡΑΠΙΩΝΟΣ ΘΜΟΥΕΩΣ, *Εὐχολόγιον* 13, 4, «ὁ διερμηνευόμενος τοῖς ἁγίοις θεός». Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς μετάφρασης τῆς Ἁγίας Γραφῆς σὲ σχέση μὲ τὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας βλ. ΔΕΣΠΟΤΗ Σ., «Οἱ Μεταφράσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἡ χρῆσις τους στὴ Λατρεία», *Πρακτικὰ Ε΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων «Ἱερουργεῖν τὸ Εὐαγγέλιον», Ἡ Ἁγία Γραφή στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία*, 2-5 Νοεμβρίου 2003, Ἱερὸν Προσκύνημα Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ρώσου (Ν. Προκόπιον Εὐβοίας), ἔκδ. Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2004, σσ. 135-157. Βλ. ἐπίσης DANIÉLOU J., *Ἁγία Γραφή καὶ Λειτουργία. Ἡ Βιβλικὴ Θεολογία τῶν Μυστηρίων καὶ τῶν Ἐορτῶν κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1981.

δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ *δραματοποιημένη βίωση* τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ὡστόσο, ἡ ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἡ ἐρμηνευτική ἀνάδειξη τῶν βιβλικῶν κειμένων στὸν σύγχρονο ἄνθρωπο, ἐπιβάλλεται νὰ κοιμίζει τὸ ἔντονα σωτηριολογικὸ καὶ ὑπαρξιακὸ μήνυμά τους. Παράλληλα, στὴν ποιμαντικὴ εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας ἀνήκει ἡ μαρτυρία καὶ ἡ προσφορὰ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἐκτὸς τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς. Ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς προϋποθέτει γνώση καὶ κατανόηση τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου καὶ τῆς ἐν γένει πολιτισμικῆς πραγματικότητος, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐμφανίστηκε ἡ συγκεκριμένη ἀποτύπωση τῆς πίστεως, τῆς ζωῆς καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Συνάμα, χρειάζεται καλὴ γνώση τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ποικίλων ἐκφάνσεων τῆς ζωῆς τῆς κατὰ τὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ περίοδο. Κάθε ἐποχὴ, κάθε γλῶσσα, ἀνάλογα μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν περιορῶσα ἀτμόσφαιρά της, παρεῖχε στὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ ἀντίστοιχο λεξιλόγιο, καθὼς καὶ τὶς ἀνάλογες προσλαμβάνουσες ἔννοιες ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκφράσουν ἀριότερα τὴν εὐαγγελικὴ ἐμπειρία ποὺ ζοῦσε ἡ ἀρχέγονη Ἐκκλησία καὶ τὴν ὁποία ἐξέφρασε στὴν Καινὴ Διαθήκη μὲ τὴν κοινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς τῆς.

2. Γλῶσσα καὶ ἐκπαίδευση: ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία καὶ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα

Τὸ ζήτημα τῆς μετάφρασης τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς ἀξιοποίησης αὐτῆς τῆς μετάφρασης στὴν ἐκπαίδευσή μας συνδέεται μὲ τὸ περίφημο γλωσσικὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖο ἔχει μακρὰ ἱστορία. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶτε ὡς μετάφραση τῶν Ο' τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶτε ὡς κοινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀλλὰ καὶ οἱ γλωσσικὲς ἐπιλογὲς τῆς Ἐκκλησίας, συνδέονται στενὰ μὲ τὸ γλωσσικὸ μας ζήτημα. Ὡς γνωστόν, ἡ περίφημη διγλωσσία κάνει τὴν ἐμφάνισή της ἤδη κατὰ τὸν 1^ο μ.Χ. αἰῶνα, ὅταν δίπλα στὴν κοινὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου ἢ ἀργότερα τῆς δημόδους γλώσσας τοῦ λαοῦ μὲ τὶς παραλλαγές της ἐμφανίζεται ἡ ἀπικιζουσα διαλεκτός⁴, τὴν

4. Βλ. ΧΡΙΣΤΙΔΗ Α.-Φ. (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, Ἀπὸ τὶς ἀρχές ἕως τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα*, ἔκδ. Κέντρου Ἑλληνικῆς Γλώσσας, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 2001. BROWNING R., *Ἡ μεσαιωνικὴ καὶ νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα*, μτφρ. Μαρία Ν. Κονομῆ, ἔκδ. Δ.Ν. Παπαδήμα, Ἀθήνα 1995.

όποια ἐν πολλοῖς ἐγκολπώνεται ἢ Ἐκκλησία στήν Ἀνατολή καί ἡ ὅποια θά ἀποτελέσει τὸ ὄργανο τῆς θεολογίας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Ὁρθοδοξίας σὲ ὅλη τὴν περίοδο τοῦ Βυζαντίου⁵.

Ἡ διγλωσσία αὐτὴ συνεχίζεται καί μάλιστα μὲ ἔνταση κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἐμφανίστηκαν δύο μεταφραστικὲς ἀπόπειρες, προκειμένου ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα ἄμεσης καί ζωντανῆς ἐπαφῆς μὲ τὰ βιβλικὰ κείμενα. Τὸ 1536 ὁ Ἰωαννίκιος Καρτάνος συντάσσει καί μεταφράζει σὲ ἀπλὴ γλῶσσα ἓνα ἀνθολόγιο 150 ἀγιογραφικῶν ἀποσπασμάτων «διὰ νὰ ἐγνωρίζῃ πᾶσα μικρὸς ἄνθρωπος μέρος ἀπὸ τὴν θείαν Γραφὴν τί λέγει. Καί τοῦτο δὲν τὸ ἔκαμα διὰ τοὺς διδασκάλους ἀλλὰ διὰ τοὺς ἀμαθεῖς ὡς ἐμέ». Σχεδὸν ἓνα αἰῶνα ἀργότερα τὸ 1638 ἐπὶ πατριάρχου Κυρίλλου Λούκαρη, ὁ Μάξιμος Καλλιουπολίτης μεταφράζει ὁλόκληρη τὴν Καινὴ Διαθήκη «εἰς ἀπλὴν διάλεκτον», καθόσον «ἄπρεπον πρᾶγμα εἶναι οἱ βίοι καί αἱ ὁμιλίαι τῶν ἁγίων νὰ εἶναι πολλὰ φανερέες, ὅπου ἦταν ἄνθρωποι, καί τὸ τοῦ Χριστοῦ θεανθρώπου θεῖον Εὐαγγέλιον, ὅπου εἶναι ἀναγκαϊότατον εἰς κάθε χριστιανόν, νὰ εἶναι κεκαλυμμένον»⁶. Ἡ ἔλλειψη οὐσιαστικῆς παιδείας κλήρου καί λαοῦ, ἡ ἔλλειψη κατῆ-

5. «Τὴ δυσπιστία πού ἐξακολουθεῖ νὰ νιώθει ὁ σημερινὸς Ἕλληνας, γιὰ τὴν ἀξία τῆς νεότερης ἑλληνικῆς γλώσσας, τὴν αἰσθάνονταν ἀκόμα πιὸ ἔντονα οἱ Βυζαντινοὶ προκάτοχοι τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων. Συνεπῶς, ἡ ζωντανὴ γλῶσσα, πού εἶχε ἤδη διαμορφώσει τὰ οὐσιώδη διακριτικὰ γνωρίσματα τῆς νεότερης ἑλληνικῆς, δὲν διέσπασε, κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, τὴν κρούση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γλώσσας, γιὰ νὰ καταστῆ τὸ ὄργανο μίας λογοτεχνίας πού θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν βυζαντινοελληνικὴ εἰκαστικὴ τέχνη καί ἀρχιτεκτονικὴ. Ἡ ὁμορφία καί τὸ μεγαλεῖο τῶν ἐπιτευγμάτων τῶν Βυζαντινῶν Ἑλλήνων στὶς τέχνες πού δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ λόγο δείχνουν τί θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν ἐπιτύχει σὲ μίαν λογοτεχνία γραμμικὴ στὴ δική τους, ζωντανὴ γλῶσσα, ἂν τὸ γόητρο τῆς φιλολογικῆς τους κληρονομιάς σὲ αὐτὴ τὴ νεκρὴ γλῶσσα δὲν τοὺς εἶχε ἐμποδίσει», Βλ. ΤΟΥΝΒΕΕ Α., *Οἱ Ἕλληνες καί οἱ κληρονομίές τους*, μτφρ. Νίκος Γιανναδάκης, Ἀθήνα 1992, σ. 171. Στὸ ἴδιο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Ὁ ἐφιάλτης τῆς ἑλληνικῆς “παιδείας”», σσ. 182-183, ὁ Τουνβее παρατηρεῖ ὅτι οἱ μορφομένοι μὲ τὰ νόματα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας Βυζαντινοὶ Ἕλληνες αἰσθάνονταν ἀπέχθεια ὅταν ἔγραφαν στὴ ζωντανὴ καθομιλουμένη τῆς ἐποχῆς τους. Ὁρισμένοι μάλιστα προσπαθοῦσαν νὰ γράψουν καί στὴ νεοαττικὴ τῆς Δεύτερης Σοφιστικῆς, ὀδηγώντας στὰ ἄκρα τῆ γλωσσικῆς τους ἐπιτήδευση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι, ἐνῶ οἱ Ὀθωμανοὶ καί οἱ Βενετοί, οἱ ὅποιοι εἶχαν εἰσχωρήσει πλέον στὴν ἐπικράτεια τῆς αὐτοκρατορίας, διεξήγαγαν τὴ διπλωματικὴ τους ἀλληλογραφία στὴν καθομιλουμένη ἑλληνικὴ ἕως τὰ τέλη τοῦ 16^{ου} αἰ., οἱ Βυζαντινοὶ συνέχιζαν σταθερὰ τὴ χρῆση τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Πρβλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. 2, μέρος 1, Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 10-11.

6. Βλ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ ΙΩ., «ΧΙ. Μεταφράσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς - 2. Νεοελληνικὲς μεταφράσεις», λήμμα «Γραφὴ Ἁγία», *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 5, σσ. 376-378.

χησης αλλά και ποιμαντικής υποστήριξης του ὀρθόδοξου λαοῦ, ἡ ἀπροκάλυπτη δράση δυτικῶν μισσιοναρίων στήν ὀρθόδοξη Ἀνατολή, οἱ ἀλλεπάλληλες ἀπαγορεύσεις καί οἱ ἐπανεκδόσεις τῶν μεταφράσεων στίς δύσκολες συνθήκες τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκαλύπτουν τίς περίπλοκες πτυχές τοῦ ἐγχειρήματος.

Μέ τόν Νεοελληνικό Διαφωτισμό τὸ γλωσσικό ζήτημα προσλαμβάνει νέα ιδεολογικά, κοινωνικά, πολιτικά καί ἄλλα χαρακτηριστικά. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στὸ ρεῦμα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ συνυπάρχουν τόσο οἱ ἀρχαῖστες λόγιοι ὅσο καί οἱ πολέμιοί τους ἢ καί ἡ «μέση ὁδός» τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ⁷. Μὲ τὴν ἀπελευθέρωση καί τὴν ἴδρωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἡ ἀδιέξοδη διαμάχη μεταξὺ ἀρχαῖστων καί δημοτικιστῶν θὰ γνωρίσει πολλαπλές κορυφώσεις κατὰ τὸν 18^ο καί κυρίως κατὰ τὸν 19^ο αἰ. καί θὰ ἐξελιχθεῖ κυριολεκτικά σὲ ἓναν γλωσσικό ἐμφύλιο διχασμό. Τὸ 1828 ἐκδόθηκε ἡ μετάφραση τοῦ Ἰλαρίωνα (μετέπειτα Μητροπολίτη Τυρνόβου), τὴν ὁποία διαδέχθηκε ἡ γνωστὴ μετάφραση τοῦ Νεοφύτου Βάμβα⁸ (1844 καί 1850). Στὴ μετάφραση αὐτὴ ἔντονη ὑπῆρξε ἡ ἀντίθεση τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ὁ ὁποῖος κατηγοροῦσε τὸν Βάμβα ὅτι ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα εἰσάγει καί «Νεοελληνικὴ Ἐκκλησία»⁹. Καί ἡ διαμάχη αὐτὴ ἐντάσσεται στὸν ἀδιέξοδο κύκλο τῶν ιδεολογικῶν ἀντιθέσεων, οἱ ὁποῖες συγκροτοῦν τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς πνευματικῆς ταυτότητας τῶν Ἑλλήνων. Στὸ νεοσύστατο κράτος, ὁ διάλογος γιὰ τὴν ἰδιοπροσωπία μας στίς νέες ἱστορικὲς συνθήκες ἔγινε οὐσιαστικά ἀνάμεσα σὲ δύο καίριους ἄξονες τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὸ κίνημα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καί τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ὄρθόδοξης Παράδοσης. Οἱ δύο αὐτὲς δυνάμεις, καθὼς μετεξελίσσονται μέσα στὴ ροὴ τοῦ χρόνου, συνιστοῦν τίς βάσεις τῆς νεοελληνικῆς ἰδιοπροσωπίας¹⁰.

7. ΜΑΛΑΦΑΝΤΗ Κ., *Ἡ παιδαγωγικὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, ἐκδ. Πορεία, Ἀθήνα, 2001. ΤΟΥ ΔΙΔΟΥ, «Τὸ γλωσσικό ζήτημα κατὰ τὸ Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Πρακτικά τοῦ Γ' Πανελληνίου Συνεδρίου τῆς Παιδαγωγικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος*, «Ἑλληνικὴ Παιδαγωγικὴ καί Ἐκπαιδευτικὴ Ἔρευνα», Ἀθήνα 7-9 Νοεμβρίου 2002, http://www.pee.gr/wpcontent/uploads/praktika_synedrion_files/e_athena/s/in_ath.htm

8. Βλ. ΒΑΜΒΑ Ν., *Τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ Κυρίου καί Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τὰ τέσσερα εὐαγγέλια καί αἱ πράξεις τῶν ἁγίων ἀποστόλων*, μεταφρασθέντα μὲν ὑπὸ Ν. Βάμβα, καθηγητοῦ τῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ὁθωνος, ἐκδοθέντα δὲ Δαπάνη τῆς Βρετανικῆς καί Ξενικῆς Ἱερογραφικῆς Ἑταιρείας, ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Λ. Κορομηλά, 1838.

9. Βλ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ., *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν κατὰ τὸ ἸΘ' αἰ.*, Ἀθήνα 1977.

10. Οἱ ἱστορικοὶ συνηθίζουν νὰ ἀντιθέτουν τοὺς δύο αὐτοὺς παράγοντες μέσα ἀπὸ τὸ γνωστὸ σχῆμα τῆς προόδου καί τῆς συντήρησης. Στὴν πραγματικότητα, ὅμως, πίσω ἀπὸ τὴν διαμάχη

Με βασιλικό διάταγμα τὸ 1856 προσδιορίζεται ὡς «Γραμματικὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἢ τῆς ἀρχαίας καὶ μόνη». Στὴ δίνη τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος ἢ μέση ὁδὸς τοῦ Κοραῖ διαμορφώνει τὴ νέα γλωσσικὴ πραγματικότητα τῆς καθαρῆς, ἢ ὅποια σταδιακὰ θὰ ἀποτελέσει τὴ γλῶσσα τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς κρατικῆς διοίκησης καὶ τῆς ἐπιστήμης¹¹. Μετὰ τὰ αἵματηρὰ γεγονότα τῶν «εὐαγγελικῶν» τοῦ 1901, τὰ ὅποια προκάλεσαν μιὰν ἔντονη ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ κρίση, ἢ Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία ἀπαγόρευσε ὅποιαδήποτε μεταφραστικὴ ἀπόπειρα, ἀποδοκιμάζοντας «...ὡς βέβηλον πᾶσαν διὰ μεταφράσεως εἰς ἀπλουστέραν γλῶσσαν ἀλλοίωσιν ἢ μεταβολὴν τοῦ πρωτοτύπου κειμένου...». Ἐξ αἰτίας τῶν γεγονότων αὐτῶν προστέθηκε ἀρχικὰ στὸ Σύνταγμα τοῦ 1911 (2.2), κατόπιν στὸ Σύνταγμα τοῦ 1927, καὶ διατηρήθηκε σὲ αὐτὸ τοῦ 1975 (3.3) ἢ χαρακτηριστικὴ διάταξη «Τὸ κείμενον τῶν Ἁγίων Γραφῶν τηρεῖται ἀναλλοίωτον ἢ εἰς ἄλλον γλωσσικὸν τύπον ἀπόδοσις [ἐπίσημος μετάφρασις (1975)] τούτου ἄνευ τῆς προηγουμένης ἐγκρίσεως [τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1927)] καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἀπαγορεύεται ἀπολύτως». Τὰ «εὐαγγελικά»¹² καὶ τὰ «ὀρεσטיακά»¹³, τὰ

αὐτὴ προβάλλει καταθλιπτικὰ τὸ τραγικὸ προσοπίδιο τῆς ἀλλοτριώσεως, τῆς ἐξάρτησης καὶ τῆς κρίσεως τοῦ Νεώτερου Ἑλληνισμοῦ. Τόσο οἱ ὅπαδοι τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ὅσο καὶ ἡ παράταξι τῶν φερόμενων ὡς «παραδοσιακῶν», συνιστοῦν περιπτώσεις ἐκδυτικισμένων λογίων ποὺ μεταφέρουν ἀκριτα καὶ μεταπρατικὰ στὴν Ἑλλάδα τὶς ἰδεολογικὰς ἀντιθέσεις τῆς Εὐρώπης. Ἡ χώρα αὐτὴ ὑπῆρξε κάποτε λίκνο ἐνὸς πολιτισμοῦ, ποὺ ἀνθοῦσε πλέον στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Οἱ σύγχρονοι ἑλληνοφάνοι κάτοικοί της ὡς φυλετικοὶ ἀπόγονοι τῶν ἐνδοξῶν Ἑλλήνων ἔπρεπε τώρα νὰ ἐπαναπροσλάβουν τὴν ἀρχαία κληρονομία ὡς «μετακένωση» τῶν ἐξ Εὐρώπης φάτων.

11. Βλ. ΣΚΟΥΡΑ Α., «Γλωσσικὸ ζήτημα καὶ ἐκπαίδευση κατὰ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα», *Πρακτικὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Ἐφαρμοσμένης Παιδαγωγικῆς καὶ Ἐκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.)*, 6ο Πανελλήνιο Συνέδριο, 5-7 Ὀκτωβρίου 2012, στὸ http://www.ellipek.gr/documents/60_synedrio_eisigiseis/106_Skouira.pdf

12. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ ΕΜ., *Τὰ Εὐαγγελικά. Τὸ πρόβλημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγ. Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν καὶ τὰ αἵματηρὰ γεγονότα τοῦ 1901*, Ἀθήνα 1976. Πρβλ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ Δ., «Τὰ ὄρια τῆς “μέσης ὁδοῦ”· Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Γλωσσικὸ Ζήτημα στὶς ἀρχὲς τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα», *Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα*, Γ' συνέδριο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐταιρείας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Βουκουρέστι, 2-4 Ἰουνίου 2006, ἐκδ. Ἑλληνικὰ Γράμματα, Ἀθήνα 2007, τόμ. Β', σσ. 287-300.

13. Βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗ-ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ Α., «Εὐαγγελικά καὶ Ὀρεσטיακά» στὸ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ Γ. (ἐπιμ.), *Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Ἴδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸν Κοινοβουλευτισμὸ καὶ τὴ Δημοκρατία, Ἀθήνα 2011, σσ. 253-281. ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ Ε., «Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα ὡς πρόσημα τῆς ἐρημνευτικῆς ἀπορίας – Τὸ παράδειγμα τῆς σκηρικῆς ἀναβίωσης τῆς τραγωδίας», *Εὐαγγελικά (1901) – Ὀρεσטיακά (1903) – Νεωτερικὲς πείσεις καὶ κοινωνικὲς ἀντιστάσεις*, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας (Ἰδρυτὴς Σχολὴ Μωραΐτη), Ἀθήνα 2005, σσ. 155-185.

«ἀθεικὰ τοῦ Βόλου»¹⁴, τὰ «μαρασλειακὰ»¹⁵, ὁ πολιτικο-ἰδεολογικὸς ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ καθαρεύουσας καὶ δημοτικῆς¹⁶, ἡ περιφρημὴ «δίκη τῶν τόνων»¹⁷, οἱ ἀλλεπάλληλες γλωσσικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ οἱ ματαιώσεις τους μέχρι τὴν ὀριστικὴν νομοθετικὴν λύση τοῦ 1976¹⁸, μαρτυροῦν τὴν πολυδιάστατην διαμάχη καὶ τὶς ἔντονες κλιμακώσεις τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος στὴν Ἑλλάδα.

Πράγματι, μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία ἀποτέλεσε βασικὸ πυλῶνα τῆς ἐκπαίδευσης. Ὅπως στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ἔτσι καὶ ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν προβολὴ τῶν συντηρητικῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἠθικοπλαστικῶν ἀξιῶν τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀρχαιολατρία, ἡ ἀντίθεση μεταξὺ λόγιας παράδοσης καὶ δημοτικισμοῦ, οἱ ἐθνικὲς τραγωδίαι καὶ ὁ διχασμὸς, ἡ πόλωση τοῦ πολιτικοῦ βίου, ἡ μειονεξία καὶ οἱ ἐξαρτήσεις ἐναντι τῆς Δύσης, ἡ διαρκὴς ἀντιπαράθεση μεταξὺ παράδοσης καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ, οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις, μαρτυροῦν τὴ βαθύτατην καὶ διαχρονικὴν κρίση ταυτότητας τῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

Μὲ μία στατικὴ προσκόλλησι στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία προσέδιδε ἔμφαση στὴ γλῶσσα καὶ ὄχι στὰ νοήματα καὶ στὶς ἀξίες. Οἱ

14. Βλ. ΧΑΡΙΤΟΥ Χ., *Τὸ Παρθενάγωγεῖο τοῦ Βόλου*, ἔκδ. Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἑλληνικῆς Νεολογίας, Ἀθήνα 1989, τ. Α' -Β'. Ἔνθετο *Ε/Ἱστορικά* τῆς ἐφημερίδας *Ἐλευθεροτυπία* μὲ ἀφιέρωμα «Τὰ Ἀθεικὰ τοῦ Βόλου καὶ ὁ Δελμοῦζος», 22 Ἰουνίου 2009.

15. Βλ. ΚΡΙΑΡΑ Ε., *Πρόσωπα καὶ θέματα ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ δημοτικισμοῦ*, τ. Α', Ἀθήνα 1986. ΔΗΜΑΡΑ Α., *Ἡ μεταρρύθμιση ποῦ δὲν ἐγίνε*, τ. Β', Ἀθήνα 1998. ΡΕΠΟΥΣΗ Μ., *Τὰ μαρασλειακὰ 1925-1927*, Ἀθήνα 2012.

16. Σὲ νομοσχέδιο περὶ διδακτικῶν βιβλίων ποῦ κατατέθηκε στὴ Βουλὴ τὸ 1907, προτάθηκε νὰ προστεθεῖ ἡ ἀκόλουθη παράγραφος: τὰ διδακτικὰ βιβλία δέον ὅπως συντάσσονται «ἐν γλώσσει ἀπλῇ καὶ καθαρευούσει ἵνα μὴ εἰσβάλλῃ ὁ χυδαῖσμός εἰς τὸ Σχολεῖον». Καθόσον ἡ καθαρεύουσα ἀποτελεῖ «τὸν θεμέλιον λίθον τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἐνότητος» καὶ ἐπὶ πλέον «Ἡ γλῶσσα ἡ Ἑλληνικὴ [...] εἶναι ἡ γλῶσσα τὴν ὁποῖαν ὁ Θεὸς δις ἐμφαντικώτατα μετεχειρίσθη [...]». Τὰ βιβλία τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* μεταφράστηκαν «κατὰ τρόπον ἀκατανόητον, κατὰ τρόπον αὐτόχρημα θεόπνευστον» καὶ «εἶναι ἱστορικῶς βεβαιωμένον [...] ὅτι ὁ Χριστὸς ὠμίλει τὴν Ἑλληνικὴν. [...] Ἡμεῖς παραινόμεθα νὰ παραιτηθῶμεν τῆς γλώσσης, τὴν ὁποῖαν ὠμίλησε ὁ Θεός». Βλ. σχετικὰ ΣΤΑΥΡΙΔΗ-ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ Ρ., «Τὸ Γλωσσικὸ ζήτημα», ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, Ἐπτὰ Ἡμέρες, 17-10-1999, σ. 20.

17. Βλ. τὸν συλλ. τόμο *Ἡ δίκη τῶν τόνων. Ἡ πειθαρχικὴ δίωξι τοῦ Καθηγητῆ Ἰ. Θ. Κακριδῆ*, ἔκδ. Βιβλιοπωλείου τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 1998.

18. Βλ. Ν. 309/1976, ἄρθρο 2: «Γλῶσσα διδασκαλίας, ἀντικείμενον διδασκαλίας καὶ γλῶσσα τῶν διδακτικῶν βιβλίων εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδευσεως εἶναι ἀπὸ τοῦ σχολικοῦ ἔτους 1976-77 ἡ Νεοελληνικὴ. Ὡς Νεοελληνικὴ γλῶσσα νοεῖται ἡ διαμορφωθείσα εἰς πανελλήνιον ἐκφραστικὸν ὄργανον ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῶν δοξίμων συγγραφέων τοῦ ἔθνους Δημοτικὴ, συντεταγμένη ἄνευ ιδιωματισμῶν καὶ ἀκροτήτων».

άνθρωπιστικές σπουδές για ένα μεγάλο διάστημα ταυτίστηκαν στην Ελλάδα με την τυπική αρχαιογνωσία και με τα κλασικά φιλολογικά μαθήματα, τα οποία θεωρούνταν ως μοναδική πηγή αλλά και θεματοφύλακας της ανθρωπιστικής παιδείας. Μία τέτοια αντίληψη στένεψε και υποβίβασε τελικά τις ανθρωπιστικές σπουδές σε παγιωμένη μεθοδολογία, σε ένασχόληση με μία στεγανή φιλολογική προσέγγιση των πολιτισμικών δημιουργημάτων της κλασικής περιόδου με επίκεντρο τη γλώσσα, επιμένοντας σχολαστικά στην τεχνολογία της γραμματικής και του συντακτικού της, αφήνοντας την έρμηνεία, τη νοηματοδότηση και τις αξίες της αρχαιοελληνικής και χριστιανικής κληρονομιάς στο περιθώριο. Το εκπαιδευτικό μας παρελθόν σηματοδεύτηκε από στείρα προγονολατρεία και ψευδοκλασικισμό, ανάμικτα με έθnikοθηρησκευτικές τάσεις και έλιτιστική ύπεροψία, υπηρετώντας το συντηρητικό πρότυπο της εκπαίδευσης αλλά και τις κατά καιρούς κυρίαρχες πολιτικές ιδεολογίες υπό τον μανδύα του έλληνοχριστιανικού λεγόμενου πολιτισμοῦ. Επρόκειτο για μία ουδέτερη και ακίνδυνη προσέγγιση των κλασικών και χριστιανικών σπουδών, δίχως έρμηνευτική και κριτική διάθεση για την σε βάθος και όντως ανθρωπιστική διαμόρφωση της προσωπικότητας του μαθητή, ή όποια προσέφερε άπλως τη γλωσσική ικανότητα και τα εκπαιδευτικά εργαλεία για τη διατήρηση και αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογικής και κοινωνικής αντίληψης της εποχής.

Παράλληλα προς όλα αυτά, βαίνει και η συχνά διαφιλονικούμενη εκκλησιαστική και θεολογική διάσταση αυτού του προβλήματος, ή όποια ούτως ή άλλως υφίσταται με τις αθέατες ή φανερές διαστάσεις της μέχρι σήμερα. Οί περιπέτειες των μεταφράσεων της Άγίας Γραφής επί Τουρκοκρατίας, οί άλλεπάλληλες απαγορεύσεις και οί επανεκδόσεις τους αποκαλύπτουν τις δύσκολες πτυχές του έγχειρήματος. Μολοντί υπήρξαν διάφορες μεταφράσεις ή έρμηνευτικές αποδόσεις της Άγίας Γραφής¹⁹, κυρίως μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, ή μετά-

19. ΒΑΜΒΑ Ν., *Καινή Διαθήκη*, 1844 έξ. ΧΑΣΤΟΥΠΗ Α., *Παλαιά Διαθήκη. Μετάφρασις Έβδομήκοντα και διορθωμένον Έβραϊκοῦ*, τ. Α΄ - Β΄, 1954-1955. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Η Καινή Διαθήκη μετά συντόμου έρμηνείας*, 1951, ⁵³2009 ή ίδια μετάφραση στη δημοτική 2011. ΚΟΛΙΤΣΑΡΑ Ιω., *Η Καινή Διαθήκη. Έρμηνευτική απόδοσις*, 1963, ³³2009. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ιω., *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο΄, Κείμενο, Έρμηνευτική παράφρασις, Σχόλια, Προβλήματα, Χάρται (9 τόμοι)*, έκδ. Λυδία, Θεσσαλονίκη 1986. ΒΕΛΛΑ Β. κ.ά., έκδ. Βιβλικής Έταιρίας 1967. Για τις νεοελληνικές μεταφράσεις της Άγίας Γραφής βλ. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ιω., «ΧΙ. Μεταφράσεις της Άγίας Γραφής - 2. Νεοελληνικές μεταφράσεις», λήμμα «Γραφή Άγία», *Μεγάλη Όρθόδοξη Χριστιανική Έγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 5, σ. 378. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γ., *Τό ζήτημα της μεταφράσεως της Άγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν κατά τόν ΙΘ΄ αϊ.*, Άθήνα 1977.

φραση τῆς Καινῆς Διαθήκης τοῦ 1985 ἦταν ἐκείνη, ἡ ὁποία προκάλεσε ἔντονες ἀντιθέσεις²⁰ μέχρι τὴν ἀναθεώρησή της τὸ 1988-89 καὶ τὴν ἔγκρισή της ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὴν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐφ' ὅσον δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μία ἐρμηνευτικὴ παράφραση ἀλλὰ γιὰ μία ἄμεση μετάφραση στὴ δημοτικὴ γλῶσσα. Ἡ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴν μετάφραση αὐτὴ φανέρωσε ὄχι ἀπλῶς δύο τάσεις, μία ἐκσυγχρονιστικὴ καὶ μία ἄλλη πιὸ παραδοσιακὴ, ἀλλὰ ἀποκάλυψε τὴν ἐγγενῆ δυσχέρεια τοῦ ἐγχειρήματος ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάγκη ἀπόδοσης τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴ δημοτικὴ γλῶσσα, στὴ γλῶσσα τῆς ἐκπαίδευσης, στὴ γλῶσσα ποὺ ὅλοι μιλοῦν καὶ καταλαβαίνουν.

3. Ἡ Ἁγία Γραφή στὴ νεοελληνικὴ ἐκπαίδευση

Στὸ πλαίσιο τῶν προτεραιοτήτων τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή ἀπέτελεσε ἐξ ἀρχῆς διακριτὸ μέρος τῆς ἐλληνικῆς κρατικῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ ἱστορία, ἡ φυσιογνωμία καὶ ἡ μορφολογία τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν βαίνει παράλληλα καὶ ἀκολουθεῖ τὴν ἐξελίξις τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης. Ἀπὸ τὸ 1834 μέχρι τὸ 1894 τὰ δημοτικὰ σχολεῖα λειτούργησαν μὲ τὴ λεγόμενὴ ἀλληλοδιδασκτικὴ ἢ συνδιδασκτικὴ μέθοδο. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ «τὴν ὕλην τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀπῆρτιζον πρῶτον αἱ προσευχαί, δευτέρον ἡ Ἱερά Ἱστορία καὶ τρίτον ἡ Χριστιανικὴ Κατήχησις»²¹. Καὶ ἐνῶ ὅλα τὰ μαθήματα ἀποστηθίζονταν, χρησιμοποιώντας τύπους καὶ λέξεις δίχως νόημα καὶ περιεχόμενο στὴν ἴδια τὴ ζωὴ τῶν μαθητῶν²², ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῶν Θρη-

20. Βλ. τὸν συλλ. τόμο *Ἡ μετάφραση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Εἰσηγήσεις Α' Συνάξεως Ὁρθοδόξων Βιβλικῶν Θεολόγων*, Θεσσαλονίκη 25-28 Ὀκτωβρίου 1986, Θεσσαλονίκη 1987. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Ιω., «Ἡ νέα μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα», Ἀθήνα 1986, ἀνατ., *Ἐκκλησία* 4 & 5/1986. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Εἰσαγωγή στὴν Καινὴ Διαθήκη, Ἀθήνα 1994, σσ. 46-53. VAPORIS N.M., *Translating the Scriptures into Modern Greek*, Brookline, Massachusetts, 1994.

21. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Χρ., «Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετίαν ἐν Ἑλλάδι (1830-1930)», *Ἐπετηρίδα τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσως 1932*, ἔτος Α', Ἀθήνα 1932, σσ. 88-125.

22. Κατὰ τὸν ἐκπαιδευτικὸ σύμβουλο Χρηστο Οἰκονόμου, «ἡ ἀποστήθισις τότε ἔδινε, κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον, καὶ ἔπαιρνε. Ἔδινε λέξεις, κενὰς καὶ ἀκαταλήπτους, καὶ ἔπαιρνε νοῦν. Εἶναι πολὺ λυπηρὸν ὅτι πολὺ, πάρα πολὺ εἰργάσθημεν καὶ ἐργαζόμεθα ἴσως ἀκόμη νὰ καταστήσωμεν τὴν θρησκείαν μας τύπους καὶ λέξεις μόνον, λέξεις κενὰς καὶ οὐχὶ νοῦν μὲ πνεῦμα ἅγιον καὶ καρδίαν μὲ συναίσθημα φλέγον καὶ βούλησιν σταθερὰν καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν πλησίον ἀδιάσειστον», βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Χρ., ὁ.π.

σκευτικῶν ἐπέμενε νὰ εἶναι στενὰ ἠθικιστικὸς καὶ καθηκοντολογικὸς: «Κύριος σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῶν ἱερῶν μαθημάτων εἶναι, οὐχὶ ἡ φιλὴ μετάδοσις τῶν θρησκευτικῶν γνώσεων, ἀλλὰ ἡ δ' αὐτῆς ἐξέγερσις ἐν τῇ ψυχῇ τῶν παίδων ἠθικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ μάλιστα ἡ διάπλασις ἀκραιφνοῦς χριστιανικοῦ χαρακτῆρος»²³. Τὰ πράγματα διαφοροποιοῦνται, κατὰ κάποιο τρόπο, τὸ 1894 μὲ τὴν εἰσαγωγή ἀξόνων ἀνὰ τάξη, ἐνῶ ὅλες σχεδὸν οἱ διδασκαλικὲς ἐνότητες λαμβάνονται ἐπιλεκτικὰ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἀπὸ τὸ 1913 οἱ προσευχῆς διδάσκονται στὶς δύο πρώτες τάξεις, οἱ ἱστορίες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στὴν Γ' τάξη, ἡ Καινὴ Διαθήκη στὴν Δ' τάξη, ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία στὴν Ε' τάξη καὶ ἡ Κατήχησις καὶ Λειτουργικὴ στὴν ΣΤ' τάξη. Τὸ διάγραμμα αὐτὸ διατηρήθηκε σταθερὸ μέχρι τὸ 1982. Τὸ 1969 ἡ διδασκαλία τῶν Θρησκευτικῶν τῶν δύο πρώτων τάξεων τοῦ δημοτικοῦ ἐντάχθηκε στὴ «Σπουδὴ τοῦ Περιβάλλοντος» ἢ στὴν «Πατριδογνωσία» μὲ τὸ ἴδιο σχεδὸν περιεχόμενο ὕλης. Ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας ἐπικεντρώνεται τώρα στὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικότητος ἢ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ὡς ἔμφυτου στοιχείου τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν θρησκευτικῶν γνώσεων καὶ παραστάσεων καὶ μὲ τὴ βιωματικὴ λειτουργικὴ ἀγωγή τῆς ὀρθόδοξης λατρείας καὶ τῆς ἔμπρακτῆς ἄσκησης στὴ φιλαλληλία²⁴.

Καθ' ὅλη τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ διαδρομὴ, τὰ βιβλικὰ κείμενα καὶ οἱ βιβλικὲς ἀναφορὲς κυριαρχοῦν στὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν τόσο στὰ προγράμματα σπουδῶν ὅσο καὶ στὰ διδασκαλικά ἐγχειρίδια τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ τοῦ γυμνασίου, δηλαδὴ στὴν πρωτοβάθμια καὶ στὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση. Ἔτσι, ἢ «Ἱερὰ Ἱστορία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης» ἢ θέματα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, καθὼς καὶ ἢ «Ἱερὰ Ἱστορία τῆς Καινῆς Διαθήκης» ἢ θέματα ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη διδάσκονται στὶς μικρὲς τάξεις τοῦ δημοτικοῦ σχολείου συνήθως ὄχι μὲ βάση τὰ ἴδια τὰ βιβλικὰ κείμενα, ἀλλὰ κυρίως μὲ ἀναδιήγησι καὶ ἀφηγηματικὴ ἀναπροσαρμογὴ τους στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐκπαιδευτικῆς αὐτῆς βαθμίδας²⁵.

23. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΧΡ., ὁ.π.

24. Βλ. ΝΙΚΑ Α., «Τὰ νέα Ἀναλυτικὰ Προγράμματα τῶν Θρησκευτικῶν στὴν Α' βαθμια ἐκπαίδευση», *Σύναξη* 47/1993, σσ. 109-119.

25. Ἡ ἔρευνά μας βασίσθηκε κυρίως στὴν ἱστορικὴ συλλογὴ σχολικῶν βιβλίων τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου, τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης καὶ τοῦ ὑπὸ ἴδρυσιν Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἑρευνας καὶ Διάσωσης Σχολικοῦ Βιβλίου. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΚΥΡΙΑΚΟΥ Δ., *Ἱερὰ Ἱστορία τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης*, χάριν τῆς ἐν τοῖς ἀνωτέρους ἐκπαιδευτηρίοις μαθητεούσης νεολαίας, Ἀθῆναι 1876. ΜΟΣΧΑΚΗ Ι., *Ἱερὰ Ἱστορία τῆς Καινῆς Διαθήκης πρὸς χρῆσιν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ παρθεναγωγείων*, Ἀθῆναι 1888, 1896. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Π., *Ἁγία Γραφή: Ἱστορία Ἱερὰ*

σικού ζητήματος και της εκπαιδευτικής πολιτικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι η απόδοση λέξεων ή φράσεων των βιβλικών κειμένων στα παλαιότερα έγχειριδια συχνά γινόταν με αντίστοιχες λέξεις ή φράσεις της αρχαϊζουσας. Η εικονογράφηση των βιβλικών θεμάτων είναι αρχικά ανύπαρκτη και σταδιακά εμφανίζονται ασπρόμαυρες ευρωπαϊκές λιθογραφίες, αργότερα πρωτότυπες παιδικές ζωγραφιές στο εικαστικό ύφος της εποχής και μετά από το 1950 ή το 1960 ενδιαφέρουσες και επώνυμες ελληνικές καλλιτεχνικές προσπάθειες²⁶, καθώς διακοσμούνται και με βυζαντινές ή βυζαντινίζουσες εικονογραφήσεις (χαρτακιτική, εικόνες, άγιογραφίες, κ.λπ.). Τα διδακτικά βιβλία είναι συνήθως του ελεύθερου έμπορίου, κυρίως μέχρι τη δεκαετία του '30 και από τη δεκαετία του '40 είναι εν μέρει κρατικά του ΟΕΣΒ (1937 έξ.), του ΟΕΔΒ (1960 έξ.) και τώρα πλέον του ΙΤΥΕΕ Διόφαντος (2012 έξ.). Οί συγγραφείς είναι συνήθως εκπαιδευτικοί και σπανιότερα άκαδημαϊκοί δάσκαλοι. Μολονότι η θεματική των βιβλίων, όπως και τα προγράμματα των Θρησκευτικών, παρουσιάζουν ένα είδος σταθερής και επαναλαμβανόμενης όμοιομορφίας για πολύ μεγάλες χρονικές περιόδους, παρατηρείται το φαινόμενο της έκδοσης πολλών έγχειριδίων για την ίδια τάξη (ένα είδος πολλαπλού βιβλίου) από ιδιώτες-συγγραφείς και από έμπορικούς έκδοτικούς οίκους, όταν δέν είχε άκόμη ίδρυθεί κρατικός οργανισμός έκδοσης σχολικών βιβλίων.

Τά κείμενα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης από το πρωτότυπο διδάσκονται αυτόνομα και σταθερά στο γυμνάσιο ή συμπεριλαμβάνονται στην 'Ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης ή στην 'Ιστορία της Καινής Διαθήκης. Οί έκλεκτες εύαγγελικές περικοπές²⁷ διδάσκονταν στις μεγάλες τάξεις του δημοτικού

26. Π.χ. Σ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗ, Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Π. ΒΑΜΠΟΥΛΗ κ.ά.

27. Βλ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΥ Π., *Εκκλησιαστική κηφέλη έρανισθείσα εκ των άγιων γραφών*, Έκ του Τυπογραφείου Ραδαμάνθους, Άθήνησιν 1869. ΜΑΡΤΙΝΟΥ ΙΩ., *Τά εύαγγέλια 52 Κυριακών του ένιαντου*, Προς χρήςιν των δημοτικών σχολείων, Έν Άθήναις: [χ.έ.] 1896. ΜΟΣΧΑΚΗ Ι., *Εύαγγελικαί περικοπαί*, Προς χρήςιν των γραμματoσχολείων και του κοινού δημοτικού σχολείου εγκρίσει και της Έρας Συνόδου... Έν Άθήναις: [χ.έ.] 1896. ΜΕΣΟΛΩΡΑ ΙΩ., *Εύαγγέλιον έρμηνεία των κατά Κυριακήν άναγνωσκόμων Εύαγγέλίων και της επί του Όρους Όμιλία*, Άθήναι 1913. ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ., *Έρμηνεία περικοπών του εύαγγελίου άναφερομένων εις τον βίον, τά θαύματα και την διδασκαλίαν του Σωτήρος, Διά την Ε' και ΣΤ' τάξιν...* Άθήναι [χ.έ.] 1916 και 1922. ΚΟΥΪΜΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Δ., *Περικοπαί εκ των Πράξεων και των Έπιστολών των Άποστόλων*, Β' Γυμνασίου, έκδ. Σαλίβερου, Άθήναι 1929. ΚΑΖΑΝΤΖΗ Κ., *Έρμηνεία περικοπών κατ' έκλογήν των Άποστόλων, των Πράξεων και της Άποκαλύψεως του Ιωάννου*, έκδ. 'Ιω. Σιδέρη, Άθήναι 1930. ΜΗΝΙΑΤΗ Η., *Εύαγγελικαί Περικοπαί, Ε' & ΣΤ' Δημοτικού*, έκδ. Άτλαντίς Πεχλιβανίδης, Άθήναι 1967/1974, ήδη από τη δεκαετία του 1940. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Π., *Τά εύαγγέ-*

και σταθερά στο γυμνάσιο για πολλές δεκαετίες μέχρι και τη δεκαετία του '80. Τα έγχειρίδια αυτά αντανακλούν τις θεολογικές, κοινωνικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις της εποχής τους, δίνουν έμφαση στην ήθικη-ήθοπλαστική ή καθηκοντολογική διάσταση του Χριστιανισμού έχοντας ως μόνιμη έπωδ το περιφημο ήθικò δίδαγμα, αντανακλώντας έτσι το παιδαγωγικό, κοινωνικό και θρησκευτικό πλαίσιο της εποχής τους και αργότερα προσλαμβάνουν και έμφορούνται από σχολαία ή έπιστημονική διάθεση, επιχειρώντας να αναπαράξουν και να αναπλασιώσουν την ακαδημαϊκή ύλη της θεολογικής έπιστήμης στη δευτεροβάθμια κυρίως εκπαίδευση. Μοναδική σχεδόν εξαίρεση αποτελούν τα βιβλία των Θρησκευτικών που εκπονήθηκαν στο πλαίσιο της ήμιτελοϋς μεταρρύθμισης Παπανδρέου-Παπανούτσου τò 1965 για τò Γυμνάσιο²⁸. Από τους τίτλους των βιβλίων, τή θεματική ιστόρηση, τή ανάδειξη της θεολογικής σημασίας των βιβλικών κειμένων, τή πλούσια εικονογράφηση, τή δημοσίευση φωτογραφιών των ιστορικών μνημείων, τή παράθεση πολλαπλών πηγών, τή ένδιαφέρουσα για τήν έποχή παιδαγωγική παρουσίαση, τες άσκήσεις έμπέδωσης, τήν ύπαρξη μεταφρασμένων βιβλικών κειμένων δίπλα στο πρωτότυπο και άλλων στοιχείων, φάνηκε ότι έπρόκειτο για μία άνευ προηγουμένου τομή στην έλληνική εκπαίδευση, τήν εξέλιξη της οποίας ανέκοψε ή δικτατορία του 1967.

Για πολλές δεκαετίες, σχεδόν μέχρι τò 1980, τò μάθημα των Θρησκευτικών υποστηρίζεται από τες λεγόμενες εκλεκτές ευαγγελικές περικοπές²⁹. Συνήθως, τὰ αὐτούσια βιβλικά αποσπάσματα συνοδεύονται από μικρή εισαγωγή και είτε έχουν έρμηνευτικά σχόλια και σημειώσεις ή ανάπτυξη περιεχομένων, είτε έχουν τήν ίδια τή μετάφραση που άλλοτε είναι σε άπλη καθαρεύουσα, άλλοτε σε μεικτή ή τέλος σε ρέουσα δημοτική γλώσσα. "Αν οί έπιλογές των ιστοριών

λια των Κυριακών του έτους και ή επί του όρους όμιλία, Κείμενον και έρμηνεία πρòς χρῆσιν των μαθητών Ε' και ΣΤ' τάξεως δημοτικών σχολείων... Αθήνα [χ.έ.] [195-;]. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Λ., *Περικοπαί από τὰ Ίερά Ευαγγέλια*, Αθήνα 1954. ΙΩΑΝΝΙΔΗ Β., *Έρμηνεία εκλεκτών περικοπών εκ τής Παλαιάς και εκ τής Καινής Διαθήκης*, ΟΕΣΒ-ΟΕΔΒ, Αθήνα 1959-1967. ΠΕΚΛΑΡΗ Γ., *Ευαγγελικές περικοπές*, ΟΕΔΒ, 1977. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ Κ., *Ευαγγελικές περικοπές*, ΣΤ' Δημοτικού, ΟΕΔΒ, 1970-1980.

28. Βλ. συγκεκριμένα τὰ βιβλία των ΓΚΟΤΣΗ Χ.-ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ Κ., *Η υπόσχεση και ή εκπλήρωση της Βασιλείας του Θεού, Παλαιά και Καινή Διαθήκη*, Α' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, 1965 και *Η καινούργια Διδαχή και ή Κιβωτός*, Β' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, 1965.

29. Είναι χαρακτηριστικό ότι οί εκλεκτές ευαγγελικές περικοπές του Ήλίου Μηνιάτη, επανεκδίδονται από τή δεκαετία του '40 μέχρι τή δεκαετία του '70. Βλ. ΜΗΝΙΑΤΗ Η., *Ευαγγελικά Περικοπαί*, έκδ. Άτλαντίς Πεχλιβανίδης, Αθήνα 1967/1974.

της Παλαιᾶς Διαθήκης εἶναι κυρίως ἠθοπλαστικές γύρω ἀπὸ τοὺς πατριάρχες, τοὺς βασιλεῖς καὶ τοὺς προφῆτες, τὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἄλλοτε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο καὶ ἄλλοτε, στὶς μικρότερες τάξεις, συνήθως μεταπλασμένα σὲ ἀναδιηγήσεις, παρουσιάζουν βῆμα-βῆμα τὴ ζωὴ, τὴ διδασκαλία, τὰ θαύματα, τὸ πάθος καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, στὸ θρησκευτικὸ ὕφος καὶ ἦθος τῆς ἐποχῆς τους.

Μολονότι τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ὑπῆρξε κυρίως βιβλικό³⁰, τόσο στὸ δημοτικὸ ὅσο καὶ στὸ γυμνάσιο, εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἴδια τὰ βιβλικά κείμενα δὲν ἦταν ἄμεση ἀλλὰ γινόταν μὲ τὴ διαμεσολάβηση εἴτε παραφράσεων καὶ ἐρμηνευτικῶν ἀποδόσεων στὸ ἠθικολογικὸ ἢ ὅποιο ἄλλο πνεῦμα τῆς ἐποχῆς εἴτε μὲ μία φορτωμένη ἀκαδημαϊκὴ καὶ συνήθως ἀντιπαιδαγωγικὴ θεολογικὴ ἐξήγηση.

4. Ἡ Ἁγία Γραφή στὰ προγράμματα καὶ στὰ βιβλία τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν ἀπὸ τὴ Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα

Ἐνῶ τὰ προγράμματα σπουδῶν τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν ἦταν περὶ τοῦ ταυτόσημα γιὰ πολλὰς δεκαετίες κατὰ τὸν 20^ο αἰ., οἱ μεγάλες παιδαγωγικὲς καὶ θεολογικὲς ἀλλαγές τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης ἐμφανίζονται μετὰ τὴ Μεταπολίτευση. Στὴν πορεία αὐτὴ διακρίνουμε τέσσερα στάδια. Πρόκειται γιὰ τὰ διδακτικά βιβλία τοῦ 1977, τοῦ 1993, τοῦ 2006, καθὼς καὶ γιὰ τὸ νέο πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ 2011-2014 γιὰ τὸ δημοτικὸ καὶ τὸ γυμνάσιο καὶ τοῦ 2015 γιὰ τὸ λύκειο.

Τὸ 1977, τρία χρόνια μετὰ τὴ μεταπολίτευση, ἡ διδακτέα ὕλη παραμένει σταθερὰ ἴδια μὲ ἐκείνη τοῦ 1969 καὶ ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας προσδιορίζεται ὡς ἑξῆς: «Σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος τῶν μαθητῶν, ἡ ἐδραίωση τῆς πίστεως στὴ Χριστιανικὴ Θρησκεία καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς ἐνεργητικῆς συμμετοχῆς τους στὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ μας»³¹. Τὰ προγράμματα αὐτὰ καὶ τὰ συνακό-

30. Γιὰ μία ἄλλη θεώρηση τῆς βιβλικῆς βάσης ὡς πρὸς τὴ νομιμοποίηση, τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος στὴν ἐκπαίδευση βλ. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ ΣΤ., «Τὰ Θρησκευτικὰ ὡς βιβλικὸ μάθημα», *Νέα Ἑστία* 1729/2000, σσ. 1020-1026.

31. Βλ. Ἀναλυτικὸ καὶ Ὁρολόγιο Πρόγραμμα μαθημάτων τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, ΠΔ 1034/12.11.1977, ΦΕΚ 347/1977. Πρὸβλ. ΝΙΚΑ Α., «Τὰ νέα Ἀναλυτικὰ Προγράμματα τῶν Θρησκευτικῶν στὴν Α' βῆμα ἐκπαίδευση», *Σύναξη* 47/1993, σσ. 111-112.

λουθα βιβλία τοῦ 1978 ἐμφοροῦνται ἀκόμη ἀπὸ τὴ διάθεση νὰ προσφέρουν θεματικά περιεχόμενα μὲ βάση παλαιότερα προγράμματα, ἐνῶ ἡ ὕλη τους χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἓνα εἶδος γνωσιολογικοῦ σχολαστικισμοῦ μὲ μόνον ἴσως παιδαγωγικά στοιχεία τὴν ἀπλή γλῶσσα καὶ τὸ ἀφηγηματικὸ ὕφος. Ἡ βάση τοῦ μαθήματος παραμένει ἡ χρονολογικὴ παρουσίαση τῶν ἱστοριῶν τῆς Παλαιᾶς καὶ ἀντίστοιχα ἡ παρουσίαση τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ σύμφωνα μὲ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἀκολουθοῦν στίς δύο τελευταῖες τάξεις ἡ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία» καὶ ἡ «Κατήχηση καὶ Λειτουργικὴ».

Τὸ 1982 δημοσιεύεται νέο ἀναλυτικὸ πρόγραμμα γιὰ τίς τάξεις Α΄ καὶ Β΄ τοῦ δημοτικοῦ, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ἐντάσσεται ἔκτοτε ὀργανικὰ στὸ μάθημα «Μελέτη τοῦ Περιβάλλοντος». Καὶ ἐνῶ τὰ προγράμματα τῶν ἄλλων τάξεων παραμένουν ἀμετάβλητα, ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ πραγματοποιεῖται στὰ προγράμματα τοῦ 1992 καὶ στὰ συνακόλουθα βιβλία τοῦ 1993, τὰ ὁποῖα ἐνσωματώνουν ἴσως γιὰ πρώτη φορὰ πρωτοποριακὲς γιὰ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν παιδαγωγικὲς ἀρχὲς καὶ ἐποπτικά μέσα μὲ τὴν εἰκονογράφησή τους καὶ μὲ τὰ διάφορα βιβλικά, πατερικά, λειτουργικά, λογοτεχνικά, ἱστορικά καὶ λαογραφικά κείμενα, μὲ τὰ ὁποῖα συνθέτουν καὶ ἐφαρμόζουν μία παιδοκεντρικὴ καὶ συνάμα χριστοκεντρικὴ ἀντίληψη στὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τὰ δεδομένα τῆς ἡλικίας τῶν παιδιῶν, καθὼς καὶ τὸ νέο ἀνοικτὸ περιβάλλον τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ γενικότερα τὴν ἀσκούμενη ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα (ἐννεαετὴς ὑποχρεωτικὴ ἐκπαίδευση κ.ἄ.). Τὰ βιβλία αὐτὰ ἐγκαταλείπουν πλέον τὴ διάρθρωση τῶν ἀκαδημαϊκῶν θεολογικῶν κλάδων πού ἴσχυε μέχρι τότε στὴν ἐκπαίδευση καὶ συνάμα ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν ἱστορισμὸ, τὴ νοσησαρχία καὶ τὴν παράθεση στερεότυπων γνώσεων. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ μάθημα στὸ δημοτικὸ μετονομάστηκε σὲ *Ὁρθόδοξη Χριστιανικὴ Ἀγωγή*³².

Τὰ διάσπαρτα βιβλικά κείμενα στὰ ἐν λόγω βιβλία μεταφράζονται σὲ μία σχεδὸν λογοτεχνικὴ δημοτικὴ³³ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Ἁγίας Γραφῆς τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας. Τὸ μάθημα ἀποδεσμεύεται πλέον ἀπὸ τὰ στερεότυπα τῆς θρησκευτικῆς του ὕλης, χαράσσοντας ὄχι ἀπλῶς νέες καὶ πλούσιες θεματικὲς ἀντὶ τῆς χρονολογικῆς παράθεσης, ἀλλὰ κυρίως νέους στόχους, συνθέτοντας παιδαγωγικά καὶ εὐέλκτα τίς θεολογικὲς ἔννοιες καὶ τὰ βιβλικά κείμενα μὲ τὴ βιω-

32. Συστηματικὴ παρουσίαση βλ. στὸ ἄρθρο τοῦ ΝΙΚΑ Α., «Τὰ νέα Ἀναλυτικὰ Προγράμματα τῶν Θρησκευτικῶν στὴν Α΄ βᾶθμια ἐκπαίδευση», *Σύναξη* 47/1993, σσ. 109-119.

33. Τίς μεταφράσεις αὐτὲς ἐπιμελήθηκαν ἡ Καίτη Χιωτέλλη καὶ ἡ Ζωὴ Πλιάκου.

μένη Ὁρθόδοξη Παράδοση, τὴν ἑλληνικὴ λαογραφία, ἀλλὰ καὶ τὴ σύγχρονη πολιτισμικὴ καὶ κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ἡ συστηματοποίηση τῆς ὕλης τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν ἀφέθηγε γιὰ τὸ γυμνάσιο καὶ τὸ λύκειο.

Τὸ 1985 ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν ΟΕΔΒ τὸ βιβλίο τῶν Σάββα Ἀγουρίδη καὶ Σωκράτη Νίκα, *Ὁ Χριστὸς καὶ ὁ καινούριος κόσμος τοῦ Θεοῦ*, γιὰ τὴ Β΄ τάξη τοῦ γυμνασίου. Πρόκειται γιὰ ἓνα βιβλίο ὅπου κατατίθεται μὲ ἀπλὸ καὶ συνοπτικὸ τρόπο ἡ χριστοκεντρικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ τῆς θεολογίας τῆς Καινῆς Διαθήκης. Τὰ βιβλικὰ ἀποσπάσματα παρατίθενται στὸ πρωτότυπο ἀλλὰ καὶ μεταφρασμένα στὴ δημοτικὴ καὶ σχεδὸν ὅλες οἱ ἀφηγηματικὲς ἐνότητες ἐμφερόνται ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἐν Χριστῷ φανερούμενης Βασιλείας ὡς τοῦ καινούργιου κόσμου τοῦ Θεοῦ. Μολοντὶ ἀπλὸ καὶ ρηξικέλευθο τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν ἀκολουθοῦσε οὔτε προϋπέθετε συγκεκριμένους παιδαγωγικὲς ἀρχὲς στὴ διδασκαλία του, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ περισσότερα διδακτικὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς του.

Στὸ γυμνάσιο τὰ πρῶτα βιβλία ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴ νέα μετάφραση τῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας εἶναι τὰ ἐγχειρίδια τῆς Α΄ καὶ τῆς Β΄ τάξης: Πρόκειται γιὰ τὰ βιβλία τῶν Δαμιανοῦ Δοῖκου, Μιλτιάδη Κωνσταντίνου, Πηγῆς Καζλάρη, *Προετοιμασία τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὸν καινούριο κόσμο τοῦ Θεοῦ*, γιὰ τὴν Α΄ τάξη τοῦ Γυμνασίου (ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1986) καὶ Ὀλγας Γριζοπούλου, Πηγῆς Καζλάρη, Ἀπόστολου Μπάρλου, Γεώργιου Τσανανᾶ, *Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, ὁ Καινούργιος Κόσμος τοῦ Θεοῦ καὶ ἐμεῖς*, Θρησκευτικὰ Β΄ Γυμνασίου (ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1998). Τὰ βιβλία αὐτὰ σχετίζονται ὀργανικὰ ἢ ἀποτελοῦν συνέχεια τῶν βιβλίων τοῦ δημοτικοῦ τοῦ 1993, ἐφαρμόζοντας σύγχρονες παιδαγωγικὲς ἀρχὲς, καὶ κυρίως χρησιμοποιώντας θεολογικὰ καὶ παιδαγωγικὰ στοχευμένα τὰ βιβλικὰ κείμενα αὐτὰ καθ' αὐτά, δίνοντας τὴν εὐκαιρία στὸν μαθητὴ νὰ συνομιλήσει ἀπευθείας μὲ τὴν Ἁγία Γραφὴ δίχως καμία γλωσσικὴ ἢ ἐρμηνευτικὴ δυσχέρεια. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό, δίπλα στὸ μεταφρασμένο βιβλικὸ κείμενο ὑπάρχουν σύντομα εἰσαγωγικὰ στοιχεῖα, ἐρμηνευτικὰ σχόλια, βοηθητικὸ ἢ συμπληρωματικὸ ὕλικό, ἐνῶ ἡ ἐπεξεργασία κάθε ἐνότητας γίνεται μὲ παιγνιώδη, ὁμαδοσυνεργατικὸ καὶ βιωματικὸ τρόπο μέσα στὴν τάξη. Εἶναι γεγονός ὅτι τὰ δύο αὐτὰ βιβλία ἄνοιξαν νέους δρόμους καὶ ἀπέτελεσαν τὴ βάση γιὰ τὰ προγράμματα καὶ τὰ βιβλία τοῦ 2003-2006. Τὸ βιβλίο τῆς Α΄ γυμνασίου³⁴ ιδιαίτερα

34. Τὸ βιβλίο τῶν Δ. ΔΟΪΚΟΥ, Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Π. ΚΑΖΛΑΡΗ, *Προετοιμασία τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὸν καινούριο κόσμο τοῦ Θεοῦ*, Ἀθήνα 1986/1998 ἀντικαταστάθηκε λόγω τῆς τότε μεταρρύθμισης Ἀρσένη ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο βιβλίο τῶν Γ. Δορμπαράκη, Α. Καριώτογλου, Γ. Πατρώνου, Ἀθήνα 1999/2001.

άνοιξε νέους δρόμους στην προσέγγιση της Παλαιάς Διαθήκης, κυρίως ως προς τὰ θέματα της δημιουργίας του κόσμου και του ανθρώπου, της θεοπνευστίας και του ανθρωπομορφισμού, αλλά και του διαλόγου της Παλαιάς Διαθήκης με τὸ κοσμοείδωλο της ἐποχῆς της, καθώς και με τις δυνατότητες πού προσφέρει στη θεολογία για τὸν σύγχρονο διάλογο με τις θετικές ἐπιστήμες, της χριστοκεντρικῆς και ἐκκλησιολογικῆς διάστασης τῶν προφητικῶν κειμένων, καθώς και της ἀνάδειξης της παγκόσμιας πολιτισμικῆς κληρονομιάς τῶν κειμένων της Παλαιάς Διαθήκης.

Ἀπὸ τὴν πλευρά τους, οἱ συγγραφεῖς τοῦ βιβλίου της Β΄ γυμνασίου, ἑνὸς πράγματι ὑποδειγματικοῦ βιβλίου ὄχι μόνο για τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ἀλλὰ για ὀλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση, δηλώνουν χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ μετάφραση τῶν τεσσάρων καινοδιαθηκολόγων καθηγητῶν στὴν ἔκδοση τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας (ἀναθεωρημένη ἔκδοση τοῦ 1995) «ὑπῆρξε ἡ βάση για τὴ συγγραφή αὐτοῦ τοῦ βιβλίου». Πράγματι στὸ βιβλίο αὐτὸ ἀξιοποιεῖται παιδαγωγικὰ και θεολογικὰ ὅσο ποτὲ ἄλλοτε στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης ἡ Καινὴ Διαθήκη ὄχι ἀπλῶς ὡς τυπικὴ ἠθικὴ διδασκαλία, ἀλλὰ με σαφῆ θεολογικὸ ἄξονα τὴ χριστοκεντρικὴ φανέρωση τοῦ καινούργιου κόσμου τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Τὸ βιβλίο αὐτὸ ὑπῆρξε τὸ πλέον χριστοκεντρικὸ και συνάμα παιδαγωγικὰ δομημένο διδακτικὸ βιβλίο.

Στις ἴδιες παιδαγωγικὲς ἀρχὲς ἐδράζονται και τὰ ἀνανεωμένα και ἐκσυγχρονισμένα βιβλία τοῦ 2006 για τὸ δημοτικὸ, στὰ ὁποῖα οἱ μαθητὲς καλοῦνται νὰ γνωρίσουν τὸν Χριστιανισμὸ ὡς βιβλικὴ ἱστορία και βιβλικὸ λόγο, ὡς ὀρθόδοξη χριστιανικὴ Παράδοση, ὡς πολιτιστικὴ ἔκφραση. Καλοῦνται ἐπίσης νὰ γνωρίσουν τὴν πορεία τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν ἱστορία και τὴν παρουσία του στὸν σύγχρονο πλουραλιστικὸ και ραγδαῖα μεταβαλλόμενο κόσμο μας. Λαμβάνοντας πάντοτε ὑπ' ὄψη τὸ στάδιο τῆς νοητικῆς, συναισθηματικῆς και κοινωνικῆς ὀρίμανσης τῶν μαθητῶν προσφέρονται, στις μεγαλύτερες τάξεις, στοιχεῖα και πληροφορίες για τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο γενικότερα, για τις ἄλλες χριστιανικὲς ὁμολογίες και παραδόσεις, καθώς ἐπίσης και στοιχεῖα για τὸν Ἰουδαϊσμὸ και τὸ Ἰσλάμ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ, ὑλοποιεῖται παιδαγωγικὰ και διαπολιτισμικὰ ἡ εὐρωπαϊκὴ και οἰκουμενικὴ διάσταση τοῦ μαθήματος.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ἐπιτυχία τῶν δύο προηγούμενων βιβλίων τοῦ γυμνασίου δὲν ἀκυρώθηκε στὴ νέα αὐτὴ προσπάθεια, ἀλλὰ οἱ ἴδιοι περίπου συγγραφεῖς ἀποτέλεσαν και τις νέες συγγραφικὲς ὁμάδες πού ἐκπόνησαν τὰ βιβλία τοῦ 2006 για τὴν Α΄ και τὴ Β΄ τάξη τοῦ γυμνασίου, ἐκσυγχρονίζοντας και τελειοποιώντας ἀκόμη περισσότερο τὴν προηγούμενη προσπάθεια. Ἔτσι, στὰ

βιβλία της Α' και Β' τάξης του γυμνασίου ἐγκαταλείπεται ἡ παραδοσιακὴ μέθοδος τοῦ δοκιμίου. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τὶς θρησκευτοπαιδαγωγικὲς καὶ ψυχολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν Θρησκευτικῶν στὴν ἡλικία αὐτῇ, διαφοροποιεῖται καὶ ὁ τρόπος προσέγγισης τῶν γνωστικῶν καὶ μορφωτικῶν στοιχείων. Ἡ μέθοδος ποὺ προκρίνεται εἶναι ἡ σπουδὴ καὶ ἡ μελέτη κειμένων μέσα ἀπὸ μία παιγνιώδη δόμηση τῶν διδακτικῶν ἐνοτήτων ποὺ προκαλοῦν τὴν αὐτενέργεια τοῦ μαθητῆ σὲ ἓνα περιβάλλον διερεύνησης καὶ ἀνακάλυψης τῆς γνώσης ποὺ σέβεται τὴ θρησκευτικὴ ἑτερότητα κάθε μαθητῆ. Παράλληλα, ἀναδεικνύεται ἡ Παλαιὰ καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη, πέρα ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ, θεολογικὴ καὶ θρησκευτικὴ διάσταση, καὶ ὡς πυρῆνας τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ μὲ πανανθρώπινη καὶ οἰκουμενικὴ τὴν ἐμβέλεια τῶν νοημάτων τους.

Στὴν Γ' τάξη ἡ θεματικὴ καὶ ἱστορικὴ ὑφὴ τοῦ βιβλίου περιλαμβάνει κατὰ τρόπο κριτικὸ ὅσα εἶναι ἱκανὰ νὰ δώσουν τὸ στίγμα τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, ξεκινώντας μὲ τὰ πρῶτα βήματά της μὲ βάση τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Ἀκολουθεῖ θεματικὰ ἡ ἐξιστόρηση τῆς πορείας 2000 ἐτῶν οἰκουμενικῆς παρουσίας καὶ δράσης τῆς Ἐκκλησίας στὸν κόσμον, ἐνῶ δίνεται ἔμφαση στὴν εὐρωπαϊκὴ διάσταση καὶ στὴ σύγχρονη παρουσία τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Στὸ λύκειο βασικὸς σκοπὸς τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν εἶναι ἡ γνωριμία μὲ τὰ βασικότερα θέματα τῆς ὀρθόδοξης πίστεως μέσα ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ κριτικὴ καὶ νηφάλια ἐνημέρωση γιὰ θέματα παραθρησκευτικῶν φαινομένων ἢ ἐξωχριστιανικῶν λατρειῶν. Ἀκόμη, ἐπιδιώκεται ἡ γνωριμία μὲ τὴ θρησκεία ὡς πανανθρώπινο φαινόμενο, ὁ συστηματικὸς τρόπος παρουσίας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ὀρθοδοξίας, ἡ ἐνημέρωση γιὰ τὴν κριτικὴ, ἀμφισβήτηση καὶ ἄρνηση τῆς χριστιανικῆς πίστεως, καθὼς καὶ ἡ γνωριμία μὲ τὰ κυριότερα θρησκευτὰ τοῦ κόσμου. Τέλος, μία σειρά ἀπὸ θέματα χριστιανικῆς ἠθικῆς μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἐλευθερία, εὐθύνη καὶ ἀκεραιότητα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου καὶ μὲ κριτικὲς ἀναφορὲς στὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας ὀλοκληρώνουν τὴ διδασκαλία τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος στὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση³⁵. Τὰ ἀναλυτικὰ προγράμματα, καθὼς καὶ τὰ βιβλία τοῦ λυκείου εἶναι ἤδη ἀρκετὰ παλαιά³⁶. Εἶναι ἀνάγκη, ὥστόσο, νὰ ξεπεραστεῖ ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ θεο-

35. Τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ στὶς βιβλικὲς τους ἀναφορὲς χρησιμοποιοῦν ἄλλοτε τὸ πρωτότυπο κείμενο καὶ ἄλλοτε τὴ μετάφραση τῆς Βιβλικῆς Ἑταιρίας.

36. Τὸ βιβλίον τῆς Α' τάξης λυκείου παρουσιάζει ἰδιαίτερες δυσχέρειες. προϋποθέτοντας ὅτι ἡ λειτουργικὴ ζωὴ εἶναι γνώριμη στοὺς μαθητῆς, ἐπιχειρεῖ μία ἀνάλυση τῆς μυστηριακῆς θεολο-

λογία τῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων στὰ διδακτικά βιβλία τοῦ μαθήματος καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸ λύκειο, νὰ γίνουν οἱ ἐνδεδειγμένες θεματικὰ καὶ παιδαγωγικὰ ἀλλαγές στὸ πρόγραμμα σπουδῶν του στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐνιαίας καὶ συνθετικῆς θεώρησης.

5. Τὸ νέο Πρόγραμμα Σπουδῶν Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυκείου: Συνομιλία τῶν μαθητῶν μὲ τὰ βιβλικὰ κείμενα

Στὸ νέο πρόγραμμα σπουδῶν στὰ Θρησκευτικὰ τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐκπαίδευσης (2011-2014) ὅλες οἱ θεματικὲς ἐνότητες τοῦ δημοτικοῦ ἐδράζονται σταθερὰ καὶ ἀξιοποιοῦν συστηματικὰ βιβλικὰ κείμενα καὶ ἀναφορὲς ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη³⁷. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς θεματικὲς ἐνότητες τοῦ γυμνασίου, οἱ ὁποῖες ἐμπεριέχουν περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα, καθὼς καὶ τὴ συνάν-

γίας ἐνίστε μὲ ἓναν σχολαστικὸ τρόπο. Θὰ ἦταν ἴσως προτιμότερη μία μικρὴ θεολογικὴ ἀνάλυση τῆς εὐχαριστιακῆς πράξης καὶ ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας –στὰ πρότυπα τῆς εὐχαριστιακῆς θεολογίας τοῦ π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν καὶ τοῦ μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα– καὶ τῆς σύνδεσής της μὲ τὰ προβλήματα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Τὸ βιβλίο τῆς Β΄ λυκείου, τὸ ὁποῖο γράφτηκε σὲ πολὺ σύντομο διάστημα, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν μεταρρύθμιση τοῦ 1998, συνεχίζει νὰ διδάσκεται μέχρι σήμερα, παρὰ τὶς θεολογικὲς καὶ παιδαγωγικὲς του ἀτέλειες. Τέλος, τὸ βιβλίο τῆς Γ΄ λυκείου, μὲ τὰ θετικὰ καὶ τὰ ἀρνητικὰ του, περιορίζει τὰ θέματα ἠθικῆς στὴν τελευταία τάξη.

37. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀκόλουθες ἐνότητες: Γ΄ τάξη: 1. Ζοῦμε μαζί (3 δώωρα), 2. Ἡ χαρὰ τῆς γιορτῆς (3 δώωρα), 3. Κυριακή: Μία σημαντικὴ ἡμέρα τῆς ἐβδομάδας (3 δώωρα), 4. Τὰ Χριστούγεννα. Ὁ Θεὸς γίνεται ἄνθρωπος (4 δώωρα), 5. Τὰ παιδιά: Ἡ χαρὰ καὶ ἡ ἐλπίδα τοῦ κόσμου (3 δώωρα), 6. Ποιὸς εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός; (4 δώωρα), 7. Γιορτάζοντας τὸ Πάσχα (4 δώωρα), 8. Ὁ κόσμος μας, ἓνα στολίδι (4 δώωρα). Δ΄ τάξη: 1. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι προσεύχονται (3 δώωρα), 2. Ἡ Μητέρα τοῦ Χριστοῦ (3 δώωρα), 3. Σπουδαία «παιδιά» (3 δώωρα), 4. Ὅλοι ἴσοι, ὅλοι διαφορετικοί (5 δώωρα), 6. Ἱεροὶ τόποι καὶ ἱερὰ πορεῖες (5 δώωρα), 7. Χριστιανοὶ ἄγιοι καὶ ἱερὰ πρόσωπα ἄλλων θρησκειῶν (4 δώωρα), 8. Ἱερὰ βιβλία (5 δώωρα). Ε΄ τάξη: 1. Μαθητὲς καὶ δάσκαλοι (4 δώωρα), 2. Συμπόρευση μὲ ὄρια καὶ κανόνες (4 δώωρα), 3. Προχωρᾶμε ἀλλάζοντας (4 δώωρα), 5. Προφήτες τῆς Βίβλου: Κλήση γιὰ μετάνοια καὶ ἀναγγελία τοῦ ἐρχομοῦ τοῦ Μεσσία (4 δώωρα), 6. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ στὴν ἱστορία (4 δώωρα), 7. Ἀποστολὲς γιὰ τὴν «καλὴ εἰδηση» (5 δώωρα), 8. Ἀνακαλύπτοντας τὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης (4 δώωρα). ΣΤ΄ τάξη: 1. Οἱ πρῶτοι Χριστιανοί: Δυσκολίες καὶ περιπέτειες (3 δώωρα), 2. Διωγμοὶ καὶ ἐξάπλωση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πρόσωπα καὶ μαρτυρίες (3 δώωρα), 3. Ἡ Ἁγία Γραφή, ἓνα ἱστορικὸ καὶ διαχρονικὸ βιβλίο (4 δώωρα), 4. Ἡ Θεία Εὐχαριστία: Πηγὴ καὶ κορύφωση τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας (4 δώωρα).

τηση και τὸν διάλογο μὲ τις ἄλλες θρησκευτικές παραδόσεις³⁸. Πάνω ἀπὸ 300 εἶναι οἱ βιβλικές ἀναφορές ἢ περικοπές, οἱ ὁποῖες προτείνονται σὲ μετάφραση γιὰ ἄμεση ἐπεξεργασία ἀπὸ τοὺς μαθητὲς πάντοτε μὲ τὴ στοχευμένη παιδαγωγική καὶ θεολογική καθοδήγηση τοῦ διδάσκοντος³⁹. Στὸ νέο αὐτὸ πρόγραμμα σπουδῶν ἡ ἐπαφή τῶν μαθητῶν μὲ τὰ κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς γίνεται ἀπευθείας, δίχως τὴ διαμεσολάβηση κάποιου δοκιμίου ἢ σχετικῆς ἀναδιήγησης. Ἡ ἄμεση αὐτὴ δυνατότητα ἐπαφῆς μὲ τὸ βιβλικὸ κείμενο ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὴν παιδαγωγικὴ χρῆση καὶ ἀξιοποίηση τῆς μετάφρασης τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅπως ἔδειξαν στὴν πράξη τὰ διδακτικὰ βιβλία τοῦ γυμνασίου γιὰ τὴν Παλαιά (1986) καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη (1998).

Πράγματι, ἡ πρόσφατη ἐμπειρία καὶ διαδρομὴ τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν ἔδειξε ὅτι στὴ θρησκευτικὴ μάθηση δὲν ἀρμόζει μία ἀναπαραγωγικὴ ἄποψη, ἡ ὁποία δίνει ἔμφαση στὸν προκαθορισμὸ τῆς κατευθυντήριας ιδέας, στὴ μηχανικὴ μεταφορὰ γνώσεων καὶ στὴν ἀναπαραγωγὴ «ἔτοιμης» διδακτικῆς ὕλης. Ἀντίθετα, πρὸ λειτουργικὸ καὶ συμβατὸ μὲ τὴ σύγχρονη θρησκευτικὴ μάθηση ἀποδεικνύεται ἓνα πρόγραμμα σπουδῶν *διαδικασίας*, τὸ ὁποῖο, ἐμπλέκοντας τοὺς μαθητὲς σὲ ἐνεργητικὲς μαθησιακὲς διεργασίες, διευκολύνει τὴν προσωπικὴ καὶ συνεργατικὴ διερεύνηση τῆς θρησκευτικότητος καὶ τὴ βιωματικὴ κατανόηση κρίσιμων διδακτικῶν θεμάτων. Ἐν τέλει, πρόκειται γιὰ μία διαδικασίαν αὐτο-διαμόρφωσης τῆς συνείδησης τῶν μαθητῶν σὲ ἀλληλεπίδραση μὲ τὸ συγκεκριμένο θρησκευτικὸ, κοινωνικὸ καὶ πολιτισμικὸ τους περιβάλλον.

38. Πρόκειται γιὰ τις ἐξῆς ἐνότητες: Α' τάξη: Μεγαλώνουμε καὶ ἀλλάζουμε (3 δῶρα), 2. Ἡ συνάντηση τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸν Ἑλληνισμό (5 δῶρα), 3. Πῶς ζοῦν οἱ Χριστιανοί; 5. Ἡ νέα ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας (4 δῶρα), 6. Πῶς παίρνονται οἱ ἀποφάσεις (3 δῶρα). Β' τάξη: 1. Μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ εἰκονίζον τὸν Θεό; (4 δῶρα), 2. Ποιὸς εἶναι ὁ Θεὸς τῶν Χριστιανῶν; 3. «Τίνα μὲ λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι;» (4 δῶρα), 4. Ποιὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος; (4 δῶρα), 5. Ἐμεῖς καὶ οἱ «ἄλλοι» (4 δῶρα), 6. Διάσπαση καὶ ἀντιπαλότητα στὶς θρησκείες (5 δῶρα), 7. Ὁρθοδοξία καὶ Νέος Ἑλληνισμός (3 δῶρα). Γ' τάξη: 1. Ἡ Χριστιανοσύνη στὸν σύγχρονο κόσμον (4 δῶρα), 2. Τὸ ζήτημα τῆς θρησκείας στὴ σύγχρονη Εὐρώπη (3 δῶρα), 3. Σύγχρονες θρησκευτικὲς μορφές στὴν Ὁρθοδοξίαν καὶ στὸν κόσμον (2 δῶρα), 4. «Ποῦ εἶναι ὁ Θεός;» Ἡ ὁδὸς τοῦ σύγχρονου κόσμου καὶ τὸ αἶτημα τῆς σωτηρίας ἀπὸ τὸ κακὸ (4 δῶρα), 5. Ἐλπίδα καὶ ἀγῶνας γιὰ τὴν μεταμόρφωση τοῦ κόσμου (4 δῶρα), 6. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἕως τὸ τέλος τοῦ κόσμου (4 δῶρα), 7. Διευρύνοντας τις ἐμπειρίες μας / Χτίζοντας τὸν κόσμον μας (Project) (3 δῶρα).

39. Γιὰ τὰ ἀποσπάσματα τῶν βιβλικῶν κειμένων ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὶς θεματικὲς ἐνότητες τοῦ νέου Προγράμματος Σπουδῶν στὰ Θρησκευτικὰ Δημοτικῶν καὶ Γυμνασίου βλ. τὸν σχετικὸ πίνακα στὴν ἀναμορφωμένη ἔκδοση (2014) τοῦ Ὁδηγοῦ γιὰ τὸν Ἐκπαιδευτικὸ, σσ. 89-95.

λον. Οί μαθητές αντιλαμβάνονται τὸν ἑαυτό τους σὲ σχέση με τὸν περιβάλλοντα κόσμο καὶ συνάμα κινοῦνται δρώντας μέσα σὲ αὐτόν. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ ἐπαφή τῶν μαθητῶν με τὰ ἴδια τὰ βιβλικά κείμενα σὲ μετάφραση κρίνεται ἀπολύτως λειτουργική καὶ ἀπαραίτητη.

Ἐπιπλέον, τὸ νέο αὐτὸ πρόγραμμα σπουδῶν ἔχει ἐπίκεντρο καὶ ἀφετηρία τὴ θρησκευτικὴ παράδοση τοῦ τόπου, δηλαδή τὴν παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπως αὐτὴ σαρκώθηκε στὴ ζωὴ καὶ ἀποτυπώθηκε στὰ μνημεῖα τοῦ ἑλληνορθόδοξου πολιτισμοῦ. Κάθε μαθητής, ἀνεξαρτήτως τῆς θρησκευτικῆς του ἰδιοπροσωπίας, εἶναι ἀναγκαῖο καὶ πολύτιμο νὰ γνωρίζει τὴ θρησκευτικὴ παράδοση τοῦ τόπου καταγωγῆς ἢ μόνιμης διαμονῆς του. Αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος καὶ βασικὸς κύκλος τοῦ μαθήματος. Ὁ δεῦτερος κύκλος εἶναι ἡ γνωριμία με τὶς μεγάλες χριστιανικὲς παραδόσεις ποὺ συναντῶνται στὴν Εὐρώπη καὶ γενικότερα στὸν κόσμο, ἐκτὸς τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅπως ὁ Ρωμαιοκαθολικισμὸς καὶ ὁ Προτεσταντισμὸς με τὶς βασικὲς του ὁμολογίες. Ὁ τρίτος κύκλος περιλαμβάνει στοιχεῖα ἀπὸ τὰ μεγάλα θρησκευτάματα καὶ ἰδίως ὅσα ἐνδιαφέρουν τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία περισσότερο, δηλαδή τὶς μονοθεϊστικὲς παραδόσεις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλάμ, καθὼς καὶ ἄλλες θρησκείες, οἱ ὁποῖες κατὰ τόπους ἢ κατὰ περίπτωση κρίνεται ὅτι παρουσιάζουν σήμερα αὐξημένο ἐνδιαφέρον⁴⁰.

40. Πρόκειται γιὰ ἕνα διευρυμένο καὶ με σαφεῖς θεολογικὲς προϋποθέσεις μάθημα, τὸ ὁποῖο ἐξετάζει με ἐρευνητικὸ, κριτικὸ καὶ διαλεκτικὸ τρόπο τὴ συνεισφορὰ κάθε θρησκευτικῆς παράδοσης στὴν ἱστορία καὶ στὸν πολιτισμὸ, ἀποβλέποντας στὸν θρησκευτικὸ γραμματισμὸ, ἀλλὰ καὶ στὴν εὐαισθητοποίηση καὶ στὸν ἀναστοχασμὸ τῶν μαθητῶν ἀπέναντι στὸν δικὸν τους θρησκευτικὸ προβληματισμὸ καὶ τὸ πῶς αὐτὸς ἀντικατοπτρίζεται στὴ δυναμικὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Φυσικὰ δὲν εἶναι δυνατὸν στὸ Ἑλληνικὸ σχολεῖο νὰ μὴν εἶναι κεντρικὸς ὁ λόγος τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας καὶ παράδοσης, ἡ ὁποία μέσα ἀπὸ τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν καλεῖται νὰ προχωρήσει πέρα καὶ ἀπὸ τὴ νεωτερικότητα ἀποδεχόμενη τὸν πλουραλισμὸ καὶ τὴν ἑτερότητα, κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε ταυτόχρονα νὰ μὴν ὑποτιμᾷ, νὰ μὴν σχετικοποιεῖ, πολὺ δὲ περισσότερο νὰ μὴν ἐγκαταλείπει τὴν αὐτοσυνειδησία της. Στοιχεῖα μίας τέτοιας θεολογικῆς θεώρησης τῆς πολυπολιτισμικότητας ὡς ἀλληλοσεβασμοῦ, ἀποδοχῆς καὶ εἰρηνικῆς συνύπαρξης με τὴ θρησκευτικὴ ἢ ὅποια ἄλλη ἑτερότητα, εἶναι διάσπαρτα μέσα στὴν Ἁγία Γραφή, στὴν κληρονομία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, σὲ κείμενα νεότερων καὶ σύγχρονων χριστιανῶν στοχαστῶν, ἀκόμη καὶ σὲ ἔργα τέχνης ποὺ ἐνσωματώνουν με γόνιμο τρόπο καὶ προβάλλουν χωρὶς νὰ προκαλοῦν «ὀθνεῖες» θρησκευτικοῦ χαρακτῆρα ἐπιρροές. Συνεπῶς, τὸ νέο πρόγραμμα σπουδῶν προωθεῖ μίαν παιδαγωγικὰ εὐαίσθητη, με ρεαλιστικὸς μαθησιακοὺς στόχους, διδακτικὰ εὐέλικτη καὶ πολυεπίπεδη πρόταση θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, ἡ ὁποία βασίζεται στὸ ἰσχυρὸν νομικὸ πλαίσιο καὶ ἀνταποκρίνεται στὶς σύγχρονες κοινωνικὲς ἀνάγκες. Ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση ἀλλὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν κατῆχηση, διασώζει εὐλογες καὶ ἀναγκαῖες ἰσορροπίες ἀνάμεσα στὸ οἰκεῖο καὶ στὸ ἔτερο χωρὶς νὰ μετατρέπει τὸ μάθημα σὲ θρησκευσιολογία.

Σε άμεση συνέχεια και σχέση με τὸ νέο πρόγραμμα τοῦ δημοτικοῦ καὶ τοῦ γυμνασίου, τὸ νέο πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ λυκείου (2015)⁴¹, ἀντὶ νὰ περιλαμβάνει πολλές καὶ διάφορες διδακτικὲς ἐνότητες καὶ νὰ διακρίνεται θεματικὰ μὲ στεγανὸ τρόπο ἀπὸ τάξη σὲ τάξη, ἐνσωματώνει πολυπρισματικὰ στοιχεῖα καὶ κινεῖται γύρω ἀπὸ ὀρισμένους θεμελιώδεις θεματικούς ἢ ἐννοιολογικούς ἄξονες, ὅπως *Θεός, κόσμος, ἄνθρωπος, ἠθική, θρησκεία, κοινωνία, πολιτισμός, διλήμματα καὶ σύγχρονες προκλήσεις*. Τὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν ἐντάσσει στὴ διδακτικὴ διεργασία του ὡς πρῶτο ἄξονά του ζητήματα διαμόρφωσης τῆς *προσωπικῆς ταυτότητας* τοῦ μαθητῆ, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη τὴν κρίσιμη ἡλικία τῆς ἐφηβείας, τὶς ἀνησυχίες, ἀναζητήσεις καὶ προσδοκίες τῆς, καθὼς καὶ τὶς θρησκευτικὲς καὶ πολιτισμικὲς καταβολὲς τῶν μαθητῶν. Ἡ στόχευση αὐτὴ ἀνταποκρίνεται στὴν Ὁρθόδοξη προσέγγιση γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, ἡ ὁποία εἶναι ἀπαραβίαστη. Ὁ δεῦτερος ἄξονας εἶναι ὁ *θρησκευτικὸς γραμματισμὸς τῶν νέων*. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἐξυπηρετεῖ θεμελιώδεις καὶ ἐπίκαιρες μορφωτικὲς ἀνάγκες τῶν μαθητῶν καὶ εἶναι ἰδιαίτερο μέρος ἐνὸς εὐρύτερου πολυγραμματισμοῦ, ὁ ὁποῖος στοχεύει στὴ δημιουργία ὀλόπλευρα καλλιεργημένων καὶ συνειδητοποιημένων πολιτῶν. Εἰδικότερα, ἀφορᾶ στὴ μορφωτικὴ ἐξοικείωσή τους μὲ τοὺς ὅρους τοῦ πολιτισμικοῦ περιβάλλοντός τους, μὲ τὴν κατανόηση καὶ μὲ τὴν κριτικὴ ἐρμηνεία του, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ διευκόλυνση τῆς προσωπικῆς νοηματοδότησης στὸ πλαίσιο τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ προβληματισμοῦ. Συνδέεται ἐπίσης μὲ τὴν ἀνάπτυξη κοινωνικῶν καὶ λειτουργικῶν δεξιοτήτων, οἱ ὁποῖες θὰ τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ ζοῦν ἄρμονικὰ καὶ δημιουργικὰ στὴ σημερινὴ σύνθετη ἐποχὴ. Ὁ γραμματισμὸς αὐτὸς εἶναι διευρυμένη συνέχεια τῆς ἐπιδιωκόμενης θρησκευτικῆς μάθησης στὴν ὑποχρεωτικὴ ἐκπαίδευση μὲ τὸ νέο πρόγραμμα σπουδῶν στὰ Θρησκευτικὰ δημοτικοῦ καὶ γυμνασίου.

Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἔχει ἤδη συγγραφεῖ τὸ νέο πρόγραμμα σπουδῶν καὶ ὁ Ὁδηγὸς γιὰ τὸν Ἐκπαιδευτικὸ στὰ Θρησκευτικὰ λυκείου καὶ σύντομα θὰ ἀκολουθήσουν καὶ τὰ ἀντίστοιχα βιβλία. Μὲ βάση τὸ νέο πρόγραμμα σπουδῶν στὸ μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν καὶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ βαθμίδα αὐτὴ τῆς ἐκπαίδευσης περιλαμβάνονται ὀργανικὰ οἱ παιδαγωγικὲς διαδικασίες τῆς βιωματικῆς καὶ διερευνητικῆς ἢ ἀνακαλυπτικῆς μάθησης μὲ ἐπίκεντρο τὸν ἔφηβο μαθητῆ καὶ τὶς μορφωτικὲς καὶ ὑπαρξιακὲς ἀνάγκες του, καθὼς καὶ τὶς σύγχρο-

41. Βλ. τὸ *Πρόγραμμα Σπουδῶν τοῦ μαθήματος «Θρησκευτικά» τῆς Α', Β', Γ' τάξης Γενικοῦ Λυκείου*, ΦΕΚ 182/23.1.2015.

νες απαιτήσεις για τὸν κριτικὸ θρησκευτικὸ γραμματισμὸ τοῦ νέου ἀνθρώπου. Παράλληλα, στὰ διδακτικὰ ἐργαλεῖα τοῦ νέου αὐτοῦ προγράμματος σπουδῶν⁴² προτείνονται ἀπευθείας βιβλικά καὶ πατερικά κείμενα ἀπὸ μετάφραση σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴ βιωματική καὶ διερευνητική μεθοδολογία προσέγγισης, σπουδῆς καὶ ἐμπέδωσης τῶν ἐννοιῶν του. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀναδεικνύεται ἡ ἐπικαιρότητα τοῦ βιβλικοῦ καὶ πατερικοῦ λόγου κυρίως ὡς πρὸς τὴ σύνδεσή του μὲ συγκεκριμένες ἐμπειρίες καὶ ὑπαρξιακὲς καταστάσεις τῶν σημερινῶν ἐφήβων μαθητῶν.

6. Ἀναφορὲς καὶ θέματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή σὲ ἄλλα διδακτικὰ βιβλία

Ἀναφορὲς, κείμενα καὶ θέματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή ὑπάρχουν διάσπαρτα στὰ ἰσχύοντα διδακτικὰ βιβλία τῆς ἐκπαίδευσης, κυρίως στὴ Μελέτη Περιβάλλοντος, στὰ Ἀνθολόγια Νεοελληνικῶν Κειμένων καὶ στὰ βιβλία τῆς Νέας καὶ Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γλώσσας⁴³ καὶ ἐλάχιστα στὰ βιβλία τῆς Ἱστορίας⁴⁴. Συνήθως, οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς ἐμπεριέχονται στὴν ἐνότητα «Θρησκευτικὴ ζωὴ» ἢ «Κείμενα γιὰ τὴ θρησκεία» στὰ Ἀναγνωστικά καὶ στὰ Ἀνθολόγια λογοτεχνικῶν κειμένων καὶ περιλαμβάνουν ποιήματα, πεζὰ ἀφηγήματα γύρω ἀπὸ τὴ λεγόμενη «θρησκευτικὴ ζωὴ» (προσευχές, ἑορτές), τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα, τὰ Χριστούγεννα, τὸ Πάσχα καὶ τὶς ἑορτὲς τῆς Παναγίας. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ μὲ μικρὲς παραλλαγὲς καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ τὶς τάσεις τῆς ὑπάρχει σχεδὸν σὲ

42. Βλ. Ὁδηγὸς γιὰ τὸν Ἐκπαιδευτικὸ στὰ Θρησκευτικὰ Λυκείου, 2015.

43. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ βιβλίον τῶν ΖΑΜΑΡΟΥ Ρ., ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ Γ. κ.ἄ., *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Γλῶσσα*, Α' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ 1999, στὸ ὁποῖο ἀνθολογοῦνται κείμενα ποὺ παρακολουθοῦν τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀττικῆς διαλέκτου καὶ στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνονται καὶ ὀρισμένα κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Στὸ Ἐγχειρίδιο γλωσσικῆς διδασκαλίας Α' Λυκείου (γιὰ τὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ) ὑπάρχουν χωρῖα ἀπὸ τὸ πρωτότυπο κείμενο τῆς Ἁγίας Γραφῆς (π.χ. φράσεις τοῦ «Πάτερ ἡμῶν», τοῦ «Πιστεῦω» καθὼς καὶ διάφορες βιβλικὲς ἀποφθεγματικὲς φράσεις). Στὴν Ἐκθεση – Ἐκφραση τῆς Α' Λυκείου ἀπαντᾶται τὸ περίφημο ἀπόσπασμα τοῦ ὕμνου τῆς ἀγάπης ἀπὸ τὴν Α' Κορ., κεφ. 13.

44. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ βιβλίον τῶν ΑΣΗΜΟΜΥΤΗ Β., ΓΡΥΝΤΑΚΗ Γ. κ.ἄ., *Ἡ πολιτισμικὴ προσηγορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Α' Ἐνιαίου Λυκείου, ΟΕΔΒ, 1997, ὅπου παρουσιάζεται ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὡς τὴν Ἀναγέννηση μὲ ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὶς σχέσεις Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ καθὼς καὶ στὴν πολιτιστικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου. Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀτυχῶς ἀποσύρθηκε μετὰ ἀπὸ λίγα χρόνια.

ὄλα τὰ Ἀναγνωστικά καὶ τὰ Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα τοῦ δημοτικοῦ καὶ τοῦ γυμνασίου σταθερὰ σχεδὸν ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαίδευσης⁴⁵. Ἄλλοτε εἶναι ἄπιπλη, ἄλλοτε φέρει τὸν τίτλο «Περὶ θρησκείας» ἢ «Σχετικά μὲ τὴν θρησκείαν» ἢ «Ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν» ἢ «Θρησκευτικὲς ἱστορίες», περιορίζοντας τὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας στὸν λεγόμενο θρησκευτικὸ χῶρο.

Ἡ αἰτία καὶ τὸ ἄλλοθι τῆς ἰσχυρῆς αὐτῆς παρουσίας τῆς Ὁρθόδοξης Παράδοσης στὰ διδακτικά βιβλία συχνὰ ἐντοπίζεται στὴν ὑπαρξη τοῦ εἰδικοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν, τὸ ὁποῖο ἀναλαμβάνει τὴν ἐκπροσώπηση τῆς θρησκευτικῆς σφαίρας στὴν ἐκπαίδευση. Στὴ βάση, ὅμως, αὐτῆς τῆς περιθωριοποίησης βρῖσκεται καὶ πάλι τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα καὶ ἡ διαμάχη ἀρχαϊστῶν – δημοτικιστῶν, ὁ εὐρωπαϊκὸς καὶ νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς⁴⁶, ἡ ἰδεολογικὴ πόλω-

45. Βλ. ἐνδεικτικὰ ΚΟΦΙΝΙΩΤΗ Ιω., *Νέα Ἑλληνική*, τόμος Α, Ἀθήνα 1903. ΣΠΕΡΑΝΤΣΑ Θ., *Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς Α΄ τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων*, Ἀθήνα 1917. ΣΑΡΑ ΑΛ., *Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα Α΄*, Ἀθήνα 1928. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ Δ.-ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ Ν.- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Μ., *Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα, Α΄* Γυμνασίου, ΟΕΣΒ, Ἀθήνα 1948. ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΥ Ν., ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Μ., ΒΕΚΙΑΡΕΛΗ Α., ΖΗΣΗ Δ., *Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα, ΟΕΣΒ*, Ἀθήνα 1947. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ Ν., ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Δ., ΣΠΥΡΙΑΔΑΚΗ Γ., ΣΑΡΑ ΑΛ., *Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα, ΟΕΣΒ* Ἀθήνα 1950. ΣΠΕΡΑΝΤΣΑ Σ., ΔΟΥΦΕΗ Σ., ΒΡΑΝΟΥΣΗ Α., ΣΦΥΡΟΕΡΑ Β., *Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα, ΟΕΣΒ*, Ἀθήνα 1957. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Χ., *Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα, ΟΕΣΒ*, Ἀθήνα 1963. ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΥ Γ., ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ Μ., ΧΡΙΣΤΟΦΕΛΛΗ, ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΥ Ν., ΦΩΤΙΑΔΟΥ, ΜΗΝΙΑΤΗ Η., *Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα, ΟΕΔΒ*, Ἀθήνα 1967. ΒΡΑΝΟΥΣΗ Α., ΣΦΥΡΟΕΡΑ Β., ΚΑΛΑΜΑΤΙΑΝΟΥ Γ., ΡΩΜΑΙΟΥ Κ., ΠΑΡΡΗ Π., *Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα, ΟΕΔΒ*, Ἀθήνα 1967, 1979 ΙΖ΄ ἔκδοση. Στὰ ἰσχύοντα βιβλία τῆς Λογοτεχνίας στὸ Λύκειο, μολονότι δὲν ὑφίσταται πλέον ἡ ἐνότητα γιὰ τὴ «θρησκευτικὴ ζωὴ», ἐντούτοις ἀπαντῶνται διάφορες θεολογικὲς ἢ θρησκευτικὲς ἀναφορὲς σὲ ποιήματα καὶ πεζά. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Α΄ Λυκείου: Βιτσέντζος Κορνάρος, «Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» (στ. 1059-1126. ἔκδ. Γ. Μέγα), Ἡλίας Μηνιάτης, «Περὶ φθόνου», *Βασικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 8. Κοσμάς Αἰτωλός, «Ἀπὸ τὶς Διδαχῆς», ἔκδ. Τήνος (Ἰ.Β. Μενοῦνος). Β΄ Λυκείου: Τ.Κ. Παπατσώνης, «Περιηγητὲς στὴ λειτουργία», *Ἐκλογή Α΄ Συνάντημα*, (ἔκδ. Ἰακρός), Ν.Γ. Πεντζίκης, «Ἀρχεῖο» (Ἐκδόσεις τῶν Φίλων), Φ. Ντοστογιέφσκι, «Οἱ ἀδελφοὶ Καραμάζοφ» (ἔκδ. Γκοβόσσης), Ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς Ἀδερφοὺς Καραμάζοφ, «Στὸ κελὶ τοῦ Στάρετς Ζωσιμά», ὅπου τίθενται ἐρωτήματα θεολογικοῦ καὶ ἀνθρωπολογικοῦ (ψυχολογικοῦ) χαρακτῆρα. Γ΄ Λυκείου: Γιώργος Ἰωάννου, «†13-12-43 (Γιὰ ἓνα φιλότιμο, ἔκδ. Διαγώνιος 1964). Κυριάκος Χαράλαμπίδης, *Στὰ στέφανα τῆς κόρης τοῦ* (Θόλος, ἔκδ. Ἐρμῆς 1989), Τ.Σ. Ἑλιοτ, «Φωνικὸ στὴν ἐκκλησία», (ἔκδ. Ἰακρός) μφρ.: Γ. Σεφέρης.

46. Εἶναι, πράγματι χαρακτηριστικὸ π.χ. ὅτι ἐνῶ τὸ πολυδιάστατο θεολογικὸ, φιλολογικὸ καὶ ἐκδοτικὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτη, τὸ ὁποῖο ὑπῆρξε σημαντικὸ γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ γιὰ τὸν Ἑλληνισμό (ὑπόδουλο καὶ κατόπιν ἐλεύθερο) ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ Βαλκάνια καὶ τὴ Ρωσία, ἐντούτοις σὲ καμία ἀπὸ τὶς ἱστορίες ἢ ἀνθολογίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας (Κ.Θ. Δημαράς, Α. Πολίτης, Γ. Βαλέτας, Μ. Vittì) δὲν ἀναφέρεται. Ὁ ἅγιος Νικοδήμος ὡς ἐκφραστῆς

ση μεταξύ συντηρητικῶν – προοδευτικῶν, ἡ ιδεολογικὴ χρῆση τῆς θρησκείας στὸν δημόσιο χῶρο, ὁ θρησκευτικὸς εὐσεβισμὸς καὶ ἡ ἀπολογητικὴ του ἔκφραση στὶς κρίσιμες δεκαετίες τοῦ '50 καὶ τοῦ '60, ἡ ιδεολογικοποίηση τῆς ὀρθόδοξης Παράδοσης μετὰ τὸ '60⁴⁷, ἡ ὀλοένα καὶ αὐξανόμενη μετὰ τὴ Μεταπολίτευση «ἐκσυγχρονιστικὴ» μετατόπιση τῆς θρησκευτικῆς σφαίρας ἀπὸ τὸν δημόσιο⁴⁸ στὸν ἰδιωτικὸ χῶρο, ἡ σημερινὴ συγκεχυμένη κατάσταση ἀλλὰ καὶ οἱ ιδεολογικὲς κατασκευὲς καὶ χρήσεις ἔνθεν καὶ ἔνθεν περὶ Ὁρθοδοξίας, ὀδήγησαν σταθερὰ τὸ κύριο ρεῦμα τῆς νεοελληνικῆς διανόησης ἄλλοτε σὲ μίᾳ ἀδιάφορῃ καὶ ἄλλοτε σὲ μίᾳ ἄκρως ἐπιφυλακτικῇ στάσει ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας⁴⁹.

τοῦ ὀρθόδοξου δρόμου στὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ ταξινομήθηκε ἀβασάνιστα στὴν ομάδα τῶν συντηρητικῶν καὶ θεωρήθηκε μάλιστα ἀντίπαλος τοῦ γενικότερου ἀναγεννητικοῦ ρεύματος. Ἡ δὲ φιλοκαλικὴ κίνηση παρασιωπήθηκε συστηματικὰ καὶ στοὺς τομεῖς τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Γενικότερα, ἡ θύραθεν διάνοηση στὴν Ἑλλάδα, κατ' ἐπίδραση τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀγνοεῖ, ὅταν δὲν ἀπορρίπτει, τὴν πνευματικὴ παραγωγή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου εἴτε γιατί δὲν τὴν κατανοεῖ εἴτε γιατί τὴν κρίνει μὲ τὸν τρόπο ποὺ ὁ Διαφωτισμὸς ἔκρινε τὴ δυτικὴ μεταφυσικὴ. Θὰ μπορούσε, ὡστόσο, καὶ μόνο γιὰ τὴν προσφορά τῆς στα ἑλληνικὰ γράμματα ἢ γιὰ τὴν ἐκπληκτικὴ ἐπίδρασή της σὲ ἕναν εὐρύτερο γεωπολιτικὸ καὶ πολιτισμικὸ χῶρο νὰ κάνει κάποιες στοιχειώδεις ἀναφορὲς. Ἀντίθετα, ἡ νεοδιαφωτιστικὴ παράδοση ἀρνεῖται ὅποιαδήποτε θέση τοῦ φιλοκαλικοῦ κινήματος στὴν ἱστορία καὶ στὴ λογοτεχνία τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καὶ συνωθεῖ ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων στὸ μάθημα τῶν «Θρησκευτικῶν». Στὶς ρίζες αὐτῆς τῆς νοστοροπίας βρίσκεται γενικότερα ἡ στάση τῆς εὐρωπαϊκῆς διανόησης τοῦ Διαφωτισμοῦ ἔναντι τοῦ Βυζαντίου, τὸ ὁποῖο καταχωρήθηκε ὡς ἕνας σκοτεινὸς μεσαιῶνας ἀνατολικοῦ τύπου, ἀνάξιος προσοχῆς καὶ ἀνάλυσης. Ἡ ὑποτίμηση αὐτὴ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου καὶ πολιτισμοῦ μετακινήθηκε καὶ στὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ, ποὺ διαπότισε τὶς ἐπιλογὲς καὶ τοὺς προσανατολισμοὺς τῆς νεοελληνικῆς παιδείας ὡς τὰ σήμερα. Βλ. σχετικὰ, ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤ., «Ἡ παρουσία τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου στὴ θεολογικὴ σκέψη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπιθεώρηση τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος «Σπουδὲς στὴν Ὁρθόδοξὴ Θεολογία»*, Τόμος Α', Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο, Σχολὴ Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν, Πάτρα 2010, σσ. 71-99. «Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία μετὰ τὴν παράδοση καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ», στὸν συλλ. τόμο *Τάξη καὶ ἀταξία*, ἐπιμ. Μάριου Λιάγκη-Κουκουνάρα, ἐκδ. Ἀκριτίας, Ἀθήνα 2011, σσ. 49-73. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὴν ἀπουσία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τὰ κατὰ καιροὺς ἐγχειρίδια τῆς Φιλοσοφίας στὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση.

47. Ἀπὸ τὸ διπλὸ ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ *Ἰνδικτος*, τεύχη 16 & 17 μὲ θέμα «Προβλήματα νεοελληνικῆς ταυτότητας» παραπέμπουμε ἰδιαίτερα στὰ ἄρθρα, τὰ ὁποῖα συζητοῦν τὶς θέσεις τῶν Ζαμπέλιου καὶ Παπαρηγόπουλου σχετικὰ μὲ τὴ σχέση Ὁρθοδοξίας καὶ ἑλληνικοῦ ἔθνους: ΖΙΑΚΑ Θ., «Κατὰ Μανχαιῶν ἢ μικρὴ εἰσαγωγή στὴ νεοελληνικὴ ιδεολογία καὶ ταυτότητα», *Ἰνδικτος* 16/2002, σσ. 40-50 καὶ ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ Π., «Ὁρθοδοξία καὶ νεοελληνικὴ ταυτότητα – Κριτικὲς σημειώσεις ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς θεολογίας», *Ἰνδικτος* 17/2003, σσ. 44-94.

48. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ δημόσιου χώρου σὲ σχέση μὲ τὴν Ἐκκλησία βλ. *Σύναξη* 124/2012.

49. Ἡ θεολογικὴ ὄραση τοῦ κόσμου ἀπορρίπτεται σαφῶς ἀπὸ τὴν ἀνθρωποκεντρικὴ στόχευση τῆς Νεωτερικότητας. Ἔτσι, πολλοὶ διανοούμενοι θεωροῦν ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν χῶρο

Ίδιαίτερα ως πρὸς τὴ σχέση θεολογίας καὶ νεοελληνικῆς λογοτεχνίας⁵⁰, τόσο στους χριστιανικούς ὅσο καὶ στους θύραθεν κύκλους γίνεται λόγος συνήθως γιὰ θρησκευτικὴ ἢ χριστιανικὴ ποίηση καὶ λογοτεχνία ἢ γιὰ λογοτέχνες ἐπιρρασμένους ἀπὸ τὴ θρησκεία ἢ τὴν Ὁρθοδοξία. Ἐνδεχομένως, ἡ ἔλλειψη νεοελληνικῆς Βίβλου στὴν ἀφετηρία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι παράγοντες, καθὼς ἤδη σημειώσαμε, ὑπονόμευσαν ἐν τέλει τὴ σχέση Ἁγίας Γραφῆς καὶ σύγχρονης λογοτεχνίας, προκαλώντας σκανδαλωδῶς τὴν ἀπουσία καὶ συνακόλουθη ἄγνοιά της ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς διανόησης καὶ κατ' ἐπέκταση ἀπὸ τὸν δημόσιο χῶρο τῆς σκέψης⁵¹. Παρ' ὅλα αὐτά, πλεῖστα βιβλικά θέματα καὶ ἀγιογραφικὲς ἀναφορὲς ἀνιχνεύονται ρητὰ καὶ ὑπόρρητα στὴν ἀνθολογού-

τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θεολογίας ἀδιάκριτα καὶ ἀταξινόμητα ὡς θρησκευτικὸ πισωγύρισμα στὴν προνεωτερικὴ κοινωνία, ὡς διχαστικὸ μοχλὸ ἔθνικισμοῦ καὶ γι' αὐτὸ ἐκλαμβάνουν τὸν λόγο της ὡς βαθύτατα συντηρητικὸ καὶ φονταμενταλιστικὸ. Αὐτὸ, ἄλλωστε, δείχνει καὶ τὸ διαρκὲς καὶ τραγικὸ χάσμα μεταξὺ θεολογίας καὶ πολιτικῆς, θεολογίας καὶ ἀριστερᾶς, θεολογίας καὶ διανόησης, θεολογίας καὶ λογοτεχνίας κ.λπ., ἐν τέλει μεταξὺ θεολογίας καὶ κοινωνίας. Ἐξάλλου, τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν εἶναι ἀσχετο μὲ τὴν ἔλλειψη πραγματικῆς καὶ ὄχι ἀπλῶς συγκυριακοῦ διαλόγου στὸν εὐρύτερο δημόσιο χῶρο στὴ χώρα μας. Ὁ ἀνανεωτικὸς θεολογικὸς λόγος τῆς σύγχρονης Ὁρθοδοξίας, δείχνει νὰ μὴν ἔχει βρεῖ τρόπο συνομιλίας μὲ ἕνα εὐρύτερο ἀκροατήριον στὸν δημόσιο χῶρο. Καὶ δὲν εἶναι οὔτε λίγες οὔτε ἀμελητέες οἱ ὀρθόδοξες φωνὲς ἀνοικτῶν ὀριζόντων, οἱ ὁποῖες ἐδῶ καὶ καιρὸ ἔχουν θέσει τὴν Ὁρθοδοξία σὲ ἕναν γόνιμο καὶ δημιουργικὸ διάλογο μὲ τὸν σύγχρονο κόσμον. Γενικότερα γιὰ τὴν εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Θεολογίας σήμερον βλ. ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ ΣΤ., «Ἐκκλησία καὶ νεοαξιοκρατικὸς ἔθνικισμός. Θεολογικὲς προσεγγίσεις στὴν ἀναξωπύρωση τοῦ νεοαξιοκρατικοῦ παγανισμοῦ», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπιθεώρηση τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος «Σπουδὲς στὴν Ὁρθόδοξη Θεολογία»*, Τόμος Γ', Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιον, Σχολὴ Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν, Πάτρα 2012, σσ. 56-88. ΜΟΣΧΟΥ Δ., «Θεολογία καὶ πολιτικὴ: Ἡ χαμένη εὐκαιρία τῆς γενιᾶς τοῦ '60», στὸν συλλ. τόμον Ἀναταράξεις στὴ μεταπολεμικὴ θεολογία, *Ἡ θεολογία τοῦ '60*, ἐκδ. Ἰνδικτός, Ἀθήνα 2009, σσ. 683-694. «Ὁ Ὁρθόδοξος Χριστιανισμὸς ὡς πτυχὴ τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς κουλτούρας: κριτικὲς παρατηρήσεις», *Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρηση Πολιτικῆς Ἐπιστήμης* 4/1994, σσ. 129-138. «Ἡ νεοδιαφωτιστικὴ κριτικὴ ἀπέναντι σὲ κοινωνικὲς ἀναφορὲς τῆς Ὁρθόδοξης σκέψης», *Σύναξις* 73/2000, σσ. 24-39. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θ., «Φίλοι τῆς Ἀριστερᾶς, μὴν κατεβάξετε τὸν σκοῦφο πάνω στὰ μάτια», Συνέντευξις στὸ ἔντυπον *Δρόμος τῆς Ἀριστερᾶς*, Δευτέρα 22 Ὀκτωβρίου, τ. 136/2012. Βλ. ἐπίσης τὸ διπλὸ ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία*, τεύχη 2 & 4/2012, μὲ θέμα «Θεολογία καὶ οἰκονομία. Προσεγγίσεις στὴ σύγχρονη κρίσις».

50. Στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Ἀθήνας ὑφίσταται μάθημα μὲ τίτλον «Θρησκευτικὴ Λογοτεχνία», τὸ ὁποῖον στηρίζεται σὲ δύο ἄξονες: ἡ Βίβλος ὡς λογοτεχνία καὶ ἡ Βίβλος ὡς πηγὴ λογοτεχνίας. Βλ. τὸ ἄρθρον τῆς ΚΕΦΑΛΕΑ Κ., «ΧΙΙ. Ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴ λογοτεχνία», λήμμα «Γραφὴ Ἁγία», *Μεγάλῃ Ὁρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ*, τόμ. 5, σσ. 378-379.

51. Βλ. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ ΣΤ., «Τὸ στοίχημα τοῦ Ἄρτου Ζωῆς: Ἡ Βίβλος στὸν δημόσιον χῶρον τῆς σκέψης», *Δελτίον Βιβλικῶν Μελετῶν* 26/2008, σσ. 140-145.

μενη σχολική λογοτεχνία, ιδιαίτερα δὲ ἡ ἑλληνικότητα πού διέσωσε ἡ Ὁρθόδοξη Παράδοση στὰ κείμενα τῶν Βιτσέντζου Κορνάρου, Διονύσιου Σολωμοῦ, Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, Ἀλέξανδρου Μωραϊτίδη, Κωνσταντίνου Καβάφη, Κωστή Παλαμᾶ, Στρατῆ Μυριβήλη, Γρηγόριου Ξενόπουλου, Κώστα Βάρναλη, Φώτη Κόντογλου, Ἡλία Βενέζη, Νικηφόρου Βρεττάκου, Ἀντώνη Σαμαράκη, Γιώργου Σεφέρη, Ὀδυσσεά Ἐλύτη, Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη, κ.ἄ.

Ἄντι ἐπιλόγου

Μολονότι ἡ Ἁγία Γραφή διδάσκεται σταθερὰ στὴν ἐκπαίδευση σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, μολονότι ὑπῆρξαν ἐποχὲς ὅπου ἡ ιδιότυπη μελέτη καὶ χρῆση τῆς Ἁγίας Γραφῆς κυριάρχησε στοὺς κόλπους καὶ στὸ ἔργο τῶν χριστιανικῶν ὀργανώσεων, μολονότι οἱ βιβλικὲς σπουδὲς στὴν Ἑλλάδα ἔχουν πραγματοποιήσει ἀναμφισβήτητες προόδους σὲ ἀκαδημαϊκὸ καὶ ἐρευνητικὸ ἐπίπεδο⁵², μολονότι οἱ μεταφράσεις στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα⁵³ εἶναι ἤδη πραγματικότητα, ὀρισμένοι ἐρευνητὲς θεωροῦν ὅτι ὑφίσταται ἓνα εἶδος ἔκλειψης τῆς βιβλικῆς ἀφήγησης στὴ νεοελληνικὴ θεολογία καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωή⁵⁴. Ἡ κοινὴ συνισταμένη τῶν ἐνστάσεων αὐτῶν εἶναι ἡ παρατηρούμενη διάζευξη μεταξὺ τῆς σύγχρονης βιβλικῆς ἐρευνας καὶ τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης θεολογίας στὸν τόπο μας. Συνήθως, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν βιβλικῶν θεολό-

52. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., «Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ στὴ σύγχρονη Ὁρθόδοξη θεολογία καὶ ἡ βιβλικὴ ἀναγέννηση στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα», *Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν* 29B/2011, σσ. 9-26. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Ιω., «Ὁρθόδοξος Χριστιανισμὸς καὶ ἱστορικὴ κριτικὴ τῆς Βίβλου», *Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν* 29B/2011, σσ. 63-78. ΚΑΡΑΚΟΛΗ Χ., «Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία καὶ Ἐπιστῆμη τῆς Καινῆς Διαθήκης: Προβλήματα καὶ προοπτικὲς», σπὸν συλλ. τόμο *Ἐσωστρέφεια, Διαπίστωση ἑνὸς νεοελληνικοῦ φαινομένου*, Ἐπετειακὴ ἔκδοση γιὰ τὰ 30 χρόνια τοῦ Ἀκριτά, Ἀθήνα 2009, σσ. 161-171.

53. Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν ἤδη ὑπαρχόντων ἀλλὰ καὶ τοῦ σχεδιασμοῦ νέων μεταφράσεων τῆς Ἁγίας Γραφῆς βλ. τὴ σχετικὴ ἀρθρογραφία τοῦ Ἰωάννη Καραβιδόπουλου καὶ τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη στὴν ἐφημερίδα *Τὸ Βῆμα*: ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ ΣΤ., «Ὁ ἀλληλέγγυος ἄνθρωπος ἔχει βιβλικὴ προέλευση», *Τὸ Βῆμα*, 23.11.2014 καὶ ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ιω., «Ἡ Βίβλος καὶ οἱ νεοελληνικὲς μεταφράσεις. Δύο ἐνστάσεις του σὲ ἀπόψεις τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη», καθὼς καὶ ἀπάντησι τοῦ Σταύρου Ζουμπουλάκη, *Τὸ Βῆμα*, 4.1.2015.

54. ΓΚΑΝΑ ΕΥ., «Ἡ βιβλικὴ ἀφήγηση καὶ ἡ ἔκλειψίς της στὴ νεοελληνικὴ θεολογία καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωή», *Θεολογία* 2/2014, σσ. 103-122. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μ., *Ἀναταράξεις στὴ μεταπολεμικὴ θεολογία*. Ἡ «θεολογία τοῦ ὄθ», ἐκδ. Ἰνδικτος, 2009, σ. 527, 529. ΑΓΟΥΡΙΑΝ Σ., *Ὁράματα καὶ Πρόγναια*, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 1991, σ. 176.

γων και έρευνητών γίνεται λόγος για ύποτιμηση του βιβλικού λόγου, για άδιαφορία προς τη σύγχρονη βιβλική θεολογία, για ιδεολογική ταύτιση της Όρθοδοξίας με τον Έλληνισμό. Δεν λείπουν βέβαια και εκείνοι που διαβλέπουν στις έπιλογές και στις κατευθύνσεις της σύγχρονης βιβλικής σκέψης ένα είδος προτεσταντικής επίδρασης και ύπονόμησης της πατερικής Παράδοσης. Από την άλλη πλευρά, γίνεται σοβαρός λόγος για την ανάγκη κριτικής ένσωμάτωσης των έπιτευγμάτων της σύγχρονης βιβλικής έρευνας στην όρθόδοξη θεολογία, ανάλογη με την πλήρη και όργανική επέκταση και ένσωμάτωση της Άγίας Γραφής στην πατερική Παράδοση⁵⁵, για έπαναπροσανατολισμό του έκκλησιαστικού κηρύγματος στη γνήσια βιβλική παράδοση της πατερικής θεολογίας, για ανάδειξη των «μεταμοντέρνων στοιχείων» της Καινής Διαθήκης στο πλαίσιο μιας νέας άφηγηματικής θεολογίας, ή όποια διαλέγεται γόνιμα και δημιουργικά με τον σύγχρονο πλουραλιστικό κόσμο⁵⁶ κ.λπ. Τέλος, βάσιμα ύποστηρίζεται ότι ή Άγία Γραφή δέν φαίνεται νά διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στις δημιουργίες του νεοελληνικού πολιτισμού, έξαιτίας του γλωσσικού προβλήματος ή δέν ένέπνευσε και δέν έπηρέασε σημαντικά τή νεοελληνική λογοτεχνία⁵⁷ και

55. ΓΚΑΝΑ ΕΥ., «Η βιβλική αφήγηση και ή έκλειψή της στη νεοελληνική θεολογία και την έκκλησιαστική ζωή», *Θεολογία* 2/2014, σσ. 121-122, «Η έκ νέου ανακάλυψη και υιοθέτηση της βιβλικής αφήγησης, κατά τρόπο δημιουργικά ανάλογο με αυτόν της πατερικής περιόδου, άποτελεί για την έλλαδική έκκλησία όρο εκ των ών ούκ άνευ για την γνησιότητα της μαρτυρίας της, αλλά και για την ίδια την ιστορική της έπιβίωση. Κάτι τέτοιο βέβαια συνιστά ένα γιγάντιο έργο, οί έκφραστές και οί φορείς του όποιου δέν φαίνονται προς τό παρόν στον όρίζοντα».

56. Βλ. RICŒUR P. & LACOCQUE A., *Άς σκεφτούμε τή Βίβλο*, Πρόλογος, μτφρ. Άλεξάνδρα Παπαθανασίου, Φώτης Σιατίτσας, Άθήνα 2005. Luz U., «Interpretation of the Bible in “post-modern Europe”», *Δελτίο Βιβλικών Μελετών* 26/2008, σσ. 41-54. LOHSE E., «Humanitarian Ethics and Biblical Tradition in modern Europe», *Δελτίο Βιβλικών Μελετών* 26/2008, σσ. 67-73.

57. Βλ. σχετικά ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ Π., «Θεολογικές προϋποθέσεις του διαλόγου με τή μοντέρνα λογοτεχνία», *Νέα Έστία*, 1776/2005, σσ. 326-362. ΓΚΑΝΑ ΕΥ., «Μυθιστόρημα και θεολογία: δρόμοι ασύμβατοι», *Νέα Έστία*, 1765/2004, σσ. 392-406. Στην άρκετά περίπλοκη σχέση θεολογίας και νεοελληνικής λογοτεχνίας δέν έχει εκτιμηθεί δεόντως ή συμβολή του Ζακυνθινού Διονυσίου Ρώμα κυρίως με τό γιγαντιαίο και άνολοκλήρωτο ιστορικό μυθιστόρημά του με τίτλο *Περίπλους (1570-1870), Φανταστικό χρονικό σε τρείς τριλογίες*, δέκα τόμοι, έκδ. Έστία, Άθήνα 1960-1981. Πέρα από τό γεγονός ότι έπιλεγμένα χωρία της Άγίας Γραφής, της άρχαιοελληνικής και της πατερικής γραμματείας τίθενται ως motto στις προμετωπίδες των έπιμέρους κεφαλαίων του, πέρα από τό ότι άριστοτεχνικά συζητά στις σελίδες του πολυφωνικού του μυθιστορήματος τά μεγάλα ζητήματα που θέτει ή σκέψη και ό πολιτισμός του Μεσαίωνα, της Άναγέννησης αλλά και του έπερχόμενου Διαφωτισμού, ό συγγραφέας σκιαγραφεί τήν άργόσυρτη πολιτισμική ιστορία του Νέου Έλληνισμού με άξονα τήν όρθόδοξη παράδοση σε γόνιμο διάλογο με τή δυτική. Άλλωστε, ή ίδια ή Ζάκυνθος και τά Έπτάνησα ύπήρξαν χώρος όπου συναντήθηκαν ή Δύση με

τή θύραθεν κοσμική διάνοηση στη χώρα μας⁵⁸. Ήξ οὐ, θά λέγαμε, καί ἡ οἶονε περιθωριοποίησή της στήν ἑλληνική ἐκπαίδευση, ἡ ἀπώθηση καί ὁ περιορισμός της στό ἐξειδικευμένο περιεχόμενο τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν.

Στό ἄρθρο αὐτό ἐπιχειρήσαμε νά δείξουμε ὅτι ἐνώ ἡ Ἁγία Γραφή εἶναι παροῦσα ἐξ ἀρχῆς στή νεοελληνική ἐκπαίδευση, αὐτό γίνεται μέ τόν τρόπο καί μέ τίς τρέχουσες συνθήκες καί ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς. Στή δική μας ἐποχή, ἀπελευθερωμένοι ἀπό τίς ποικίλες ἰδεολογικές καί παιδαγωγικές στρεβλώσεις τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος, ἀπελευθερωμένοι ἀπό τή στενά ἠθικιστική ἀντίληψη καί χρήση τῶν βιβλικῶν κειμένων, εἶναι καιρός νά ξαναδοῦμε τή θέση καί τή σημασία τῆς Ἁγίας Γραφῆς στή σύγχρονη ἐκπαίδευση, στή θεολογία, στήν ἐκκλησιαστική μας ζωή, στόν νεοελληνικό βίο καί πολιτισμό, στόν εὐρωπαϊκό χῶρο⁵⁹ ἀλλά καί στήν οἰκουμένη γενικότερα. Ἐν σήμερα ὅσο ποτε ἄλλοτε, ἡ

τήν Ἀνατολή, ἡ ἑλληνική μέ τήν ἰταλική γλῶσσα καί ἀπό τή συνάντηση αὐτή πλούτισε ἡ ἴδια ἡ νεοελληνική γλῶσσα. Ὁ Ρώμας σκόπευε νά ὀλοκληρώσει ἀκριβῶς τό μεγάλο αὐτό ἐπικό μυθιστόρημά του μέ τήν ἀναφορά στόν ἐθνικό μας ποιητή Διονύσιο Σολωμό ὡς γόνιμη κορύφωση αὐτῆς τῆς σύνθεσης. Στό βιβλίο *Σοπρζακόμιτος* 2, κεφ. 14, ὁ Ρώμας καταπιάνεται ἰδιαίτερα μέ τό ζήτημα τῆς μετάφρασης τῶν ἔργων τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γλώσσας στή νέα ἑλληνική καί χρησιμοποιοῖ ὡς motto παράθεμα ἀπό τόν Πρόλογο τῆς μετάφρασης τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Νέας Διαθήκης τοῦ Ἰωαννίκου Καρτάνου.

58. Βλ. ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗ ΣΤ., «Ἡ Βίβλος καί οἱ νεοελληνικές μεταφράσεις, *Τό Βῆμα*, 4.1.2015, «Σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς νεοελληνικές μεταφράσεις τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης... δέν ὑπάρχει νεοελληνική Βίβλος... δέν ὑπάρχει στήν αὐγή τοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου μία μετάφραση τῆς Βίβλου στά νέα ἑλληνικά πού νά ἔπαιξε καθοριστικό καί διαμορφωτικό ρόλο στήν πνευματική ζωή τοῦ τόπου γενικότερα. Δέν ἔχουμε κάτι ἀνάλογο μέ τήν King James ἢ τή μετάφραση τοῦ Λουθήρου. Ἡ μόνη μετάφραση πού θά μπορούσε νά παίξει ἕναν τέτοιο ρόλο ἦταν τοῦ Μάξιμου Καλλιουπολίτη, ἡ ὁποία ὡστόσο οὐσιαστικά δέν κυκλοφόρησε, δηλαδή δέν θέλησε τελικά ἡ διοικοῦσα Ἐκκλησία νά κυκλοφορήσει. Λέω καί κάτι ἀκόμη: στήν Ἑλλάδα δέν ἀφθονοῦν πράγματι οἱ μεταφράσεις τῆς Βίβλου, συγκριτικά ὄχι μόνο μέ τίς μεταφράσεις πού ἔχουν γίνει στίς ἐθνικές γλώσσες τῆς καθολικῆς καί προτεσταντικῆς Δύσης, ἀλλά καί μέ τίς νεοελληνικές μεταφράσεις ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων. Τό ζήτημα δέν εἶναι μόνο ποσοτικό, ὅτι δηλαδή οἱ μεταφράσεις ἀπό τήν ἀρχαία γραμματεία εἶναι ὑπερπολλαπλάσιες τῶν βιβλικῶν, εἶναι κυρίως ποιοτικό: μεταφράσεις ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων ἔκαναν κορυφαῖοι νεοέλληνες λογοτέχνες καί συγγραφεῖς, κάτι πού διόλου δέν ἰσχύει, μέ ἐλαχιστότατες ἐξαιρέσεις, γιά τίς βιβλικές μεταφράσεις. Δέν ἔχει ἄραγε σημασία αὐτό γιά τόν Νέο Ἑλληνισμό καί τή θέση τῆς Βίβλου μέσα σέ αὐτόν;».

59. Βλ. τὰ κείμενα τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου καί τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρίας (29 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2007, Βυζαντινὸ καί Χριστιανικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν) μέ θέμα «Ἡ Ἁγία Γραφή καί ὁ σύγχρονος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς» στό *Δελτίο βιβλικῶν Μελετῶν* 26/2008.

γλῶσσα τῆς θεολογίας ὀφείλει νὰ ὑπερβεῖ τὰ λεκτικὰ σχήματα τοῦ παρελθόντος καὶ διακρατώντας τὸ πνεῦμα καὶ ὄχι ἀπλῶς τὸ γράμμα τῶν Πατέρων, νὰ γίνῃ περισσότερο ἀφηγηματικὴ, ὑπαρξιακὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ γιὰ νὰ ἀγγίξει ζωτικὰ τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο καὶ τὰ προβλήματά του, γιὰ νὰ νοηματοδοτήσῃ ἐκ νέου τὸν βίο καὶ τὸν πολιτισμὸ του, ὀφείλει πρῶτιστα νὰ ἀναβαπτιστεῖ στὰ βιβλικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα διακρατοῦν ἔντονα τὸν ἀφηγηματικὸ καὶ ὑπαρξιακὸ χαρακτήρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως. Μάλιστα, ὁ ζωντανὸς αὐτὸς λόγος τῆς θεολογίας χρειάζεται νὰ ἀγκαλιάσῃ τις σύγχρονες τέχνες, νὰ γίνῃ λόγος κοινωνίας καὶ διαμεσολάβησης, λόγος ποὺ ἀγγίζει τις καρδιές, λόγος εὐθύνης ποὺ δεσμεύει ἐλεύθερα. Ὅφείλει νὰ δείχνῃ ὅτι ἔρχεται προφητικὰ ἀπὸ τὸ ἔσχατολογικὸ μέλλον, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ παρελθόν, ὅσο σπουδαῖο καὶ ἂν εἶναι αὐτό. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἐπιβάλλεται στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας ἡ ὀργανικὴ σύνδεση τῆς σύγχρονης βιβλικῆς θεολογίας μὲ τὴν κληρονομία τῆς πατερικῆς Παράδοσης, τὸ ἄνοιγμα καὶ ὁ διάλογος μὲ τὸν σύγχρονο πολιτισμὸ, καὶ στὸν δημόσιο χῶρο, ἀσφαλῶς, ἡ συνέχιση τῆς παρουσίας τῆς Ἁγίας Γραφῆς μὲ παιδαγωγικὰ σύγχρονο τρόπο στὰ προγράμματα σπουδῶν καὶ στὰ βιβλία τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης⁶⁰.

60. Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα πρόταση τοῦ ΛΙΑΓΚΗ - ΚΟΥΚΟΥΝΑΡΑ Μ., «Ἡ χρῆση βιβλικῶν κειμένων στὴν κονστрукτιβιστικὴ προσέγγιση τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν», *Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν* 29B/2011, σσ. 194-201.